

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний технічний університет

О. В. Кобилянський, С. В. Дембіцька, І. М. Кобилянська

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНЦІЙ
З БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ
У СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ**

Монографія

Вінниця
ВНТУ
2014

УДК 378.147

ББК 74.58

К55

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького національного технічного університету Міністерства освіти і науки (протокол № 4 від 28.10.2013 р.)

Рецензенти:

В. Ф. Заболотний, доктор педагогічних наук, професор

В. І. Клочко, доктор педагогічних наук, професор

М. М. Козяр, доктор педагогічних наук, професор

Кобилянський, О. В.

К55 Теоретичні засади формування компетенцій з безпеки життєдіяльності у студентів економічних спеціальностей : монографія / О. В. Кобилянський, С. В. Дембіцька, І. М. Кобилянська. – Вінниця : ВНТУ, 2014. – 264 с.

ISBN 978-966-641-

У монографії досліджено стан проблеми у філософській, історико-педагогічній, психолого-педагогічній науках та сучасній освітній практиці. Визначено і теоретично обґрунтовані підходи та принципи відбору і конструювання змісту освіти з безпеки життєдіяльності у вищих навчальних закладах. Запропоновано технологію формування компетенцій з безпеки життєдіяльності у фахівців економічного спрямування.

УДК 378.147

ББК 74.58

ISBN 978-966-641-

© О. Кобилянський, С. Дембіцька, І. Кобилянська, 2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНЦІЙ З БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ В МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	8
1.1 Сучасний стан безпеки життєдіяльності	8
1.2 Вимоги до підготовки майбутніх фахівців економічних спеціальностей.....	27
1.3 Ретроспективний аналіз становлення безпеки життєдіяльності як науки	49
1.4 Аналіз наявної системи підготовки з безпеки життєдіяльності	69
РОЗДІЛ 2 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНЦІЙ З БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ	Ошибка! Закладка не определена.
2.1 Концептуальні засади формування компетенцій з безпеки життєдіяльності у студентів економічних спеціальностей	Ошибка! Закладка не определена.
2.2 Концептуальні засади формування загальнокультурних компетенцій з безпеки життєдіяльності	Ошибка! Закладка не определена.
2.3 Особливості формування ризик-орієнтованого мислення	Ошибка! Закладка не определена.
2.4 Проектування системи методів педагогічної комунікації	Ошибка! Закладка не определена.
РОЗДІЛ 3 ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЙ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ	Ошибка! Закладка не определена.
3.1 Впровадження Інтернет-технологій в навчальний процес	Ошибка! Закладка не определена.
3.2 Педагогічні передумови використання Інтернет-технологій в процесі вивчення безпеки життєдіяльності у ВНЗ	Ошибка! Закладка не определена.
3.3 Психофізіологічні особливості використання Інтернет- технологій	Ошибка! Закладка не определена.
3.4 Характеристика Інтернет-технологій, які використовуються в процесі вивчення безпеки життєдіяльності	Ошибка! Закладка не определена.
ВИСНОВКИ	Ошибка! Закладка не определена.
ЛІТЕРАТУРА	Ошибка! Закладка не определена.
ДОДАТКИ	Ошибка! Закладка не определена.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БЖД	безпека життєдіяльності
ВВ КФЕК НУДПСУ	Вінницьке відділення Київського фінансово-економічного коледжу Національного університету державної податкової служби України
ВІЕ ТНЕУ	Вінницький інститут економіки Тернопільського національного економічного університету
ВНТУ	Вінницький національний технічний університет
ГСВО	галузевий стандарт вищої освіти
ІКТ	інформаційно-комунікаційна технологія
МАГАТЕ	Міжнародна агенція з атомної енергії
НМКД	навчально-методичний комплекс дисципліни
НС	надзвичайна ситуація
ОГ	об'єкт господарювання
ОКХ	освітньо-кваліфікаційна характеристика
ООП	основи охорони праці
ОПГ	охорона праці в галузі
ОПП	освітньо-професійна програма підготовка
СУОП	система управління охороною праці
ЦЗ	цивільний захист

ВСТУП

Перехід до демократичної і правової держави, ринкової економіки, наближення до світових тенденцій економічного і суспільного розвитку зумовив модернізацію економічної освіти на сучасному етапі розвитку України. Водночас актуальними є питання життєдіяльності як особистості, так і суспільства загалом детерміновано тенденціями зростання технічної оснащеності виробничого та побутового середовища.

Аналіз філософської, психологічної, педагогічної та методичної літератури з проблеми дослідження та стану процесу підготовки майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах України засвідчив активний пошук ефективної системи формування загальнокультурних та професійних компетенцій безпеки життєдіяльності. Сучасна концепція безпеки життєдіяльності базується на досягненні допустимого ризику. Її сутність полягає в досягненні найменшого рівня ризику, який сприймає суспільство на певному етапі свого розвитку, враховуючи рівень життя людини в контексті соціально-політичного та економічного розвитку та досягнень науки та техніки. Тому навчання молоді основам безпеки життєдіяльності є процесом формування гуманного світосприйняття і готовності до свідомої гармонізації стосунків у системі «природа–людина–суспільство–економіка». Недостатня ефективність сучасної системи підготовки до безпечної життєдіяльності ще на етапі навчання призвела до того, що в Україні рівень травматизму серед вихованців, учнів та студентів під час навчально-виховного процесу за 2005–2010 роки зріс на 2894 випадки, а у Вінницькій області – майже в 3 рази (з 74 до 216 випадків).

Відтак сучасна професійна підготовка менеджерів уже не може базуватися на моделі навчання, яка спрямована на послідовне й механістичне засвоєння людиною певного обсягу знань, повторення яких формувало уміння, у подальших тренуваннях набувалися стійкі професійні навички, що дозволяло реалізувати набутий у вищих навчальних закладах освітньо-професійний потенціал протягом усього періоду їхньої трудової діяльності. Фахівець економічного спрямування має володіти здатністю адаптуватися до нових вимог ринку праці, оперу-

вати й управляти інформацією, активно діяти, швидко приймати креативні індивідуальні рішення, навчатися впродовж життя.

Проведений аналіз рівня підготовки майбутніх фахівців економічних спеціальностей у вищих навчальних закладах свідчить про те, що значна їх частина після здобуття відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня не здатна знайти своє місце на ринку праці, адаптуватися в умовах швидкоплинної невизначеної національної економіки, розв'язувати складні сучасні завдання підприємства на високому професійному рівні з урахуванням ризику виникнення техногенних аварій і природних небезпек, дбати про особисту і колективну безпеку в межах своїх повноважень.

Запровадження компетентнісного підходу в процесі підготовки майбутніх фахівців економічних спеціальностей гальмується такими причинами: в організації викладання економічних дисциплін не повною мірою враховані потреби економічних перетворень, входження до Європейського економічного та освітнього простору і гуманізації освіти; система вищої економічної освіти все ще орієнтована на знання, уміння й навички як кінцевий результат, а рівень знань залишається основним критерієм в оцінюванні рівня підготовленості студентів у процесі фахової підготовки у вищих навчальних закладах; виховна складова у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації знівелювана; реалізований на стадії формування державних стандартів (ОПП, ОКХ, навчальних планів) принцип варіативності в системі вищої економічної освіти практично не застосовується; набуття професійної компетентності студентами в процесі навчання не повною мірою орієнтовано на майбутні види їхньої виробничої діяльності: організаційно-управлінської, виробничо-технологічної тощо; наявністю суттєвого розриву між навчальною професійною підготовкою студентів і їхньою готовністю до майбутньої економічної діяльності; вивчення економічних дисциплін проводиться без урахування міжпредметних зв'язків, переважно вони не інтегруються в майбутню професійну діяльність; більшість викладачів економічних дисциплін не підготовлена до застосування сучасних технологій навчання з реалізації особистісного підходу в навчанні майбутніх фахівців економічних спеціальностей.

Зазначені вище недоліки підтверджують актуальність проблеми формування сукупності загальнокультурних та професійних компетенцій з безпеки життєдіяльності у фахівців економічних спеціальностей. До того ж, ця проблема посилюється суперечностями між:

- вимогами суспільства щодо підготовки конкурентоспроможних фахівців економічних спеціальностей, здатних розв'язувати проблемні ситуації та нестандартні професійні завдання з урахуванням ризику виникнення техногенних аварій і природних небезпек, дбати про особисту і колективну безпеку в межах своїх повноважень, і низьким рівнем сформованості їхніх компетенцій з безпеки життєдіяльності;

- потребою формувати сукупність загальнокультурних та професійних компетенцій з безпеки життєдіяльності в майбутніх фахівців економічних спеціальностей і відсутністю педагогічної технології, що дає змогу гарантовано сформувати ці компетенції в системі неперервної освіти;

- потребою в неперервності процесу формування компетенцій з безпеки життєдіяльності в майбутніх фахівців економічних спеціальностей і відсутністю узгоджених не тільки з іншими дисциплінами професійної підготовки, але й між собою навчальних програм дисциплін циклу безпеки життя і діяльності людини: «Безпека життєдіяльності», «Основи охорони праці», «Охорона праці в галузі» та «Цивільний захист», які повинні забезпечувати реалізацію принципу наступності навчання на різних рівнях освіти.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНЦІЙ З БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ В МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1 Сучасний стан безпеки життєдіяльності

Людську цивілізацію, яка склалася переважно на індустріальній основі, на початку третього тисячоліття спіткали величезні проблеми і глобальні кризи в багатьох сферах світового розвитку, які становлять загрозу не тільки її існуванню, а навіть життю на нашій планеті. Основними ліберальними принципами людського життя, з метою отримання максимального прибутку й задоволення власних потреб, визначені такі: інтереси індивідуума вище інтересів колективу, суспільства, держави; розвиток полягає у впровадженні інновацій і реалізації нових потреб, що призводить до збільшення споживання матеріальних благ та військової потужності для збереження їх або захоплення. Саме стрімкий розвиток веде до нестабільності суспільства, а з теорії систем відомо: що швидше розвиток, то ближче до втрати стійкості, тобто катастроф.

Розвиток сучасного виробництва супроводжується розширенням масштабів впливу небезпечних і шкідливих виробничих чинників на людину і природне середовище, неухильним зростанням кількості побутових і виробничих травм, частоти і ступеня тяжкості професійних захворювань, кількості аварій і катастроф. Вихід з такої ситуації можливий за умови зміни способу мислення і поведінки людини заради безпеки свого існування. Незважаючи на гостру соціальну та культурну нерівномірність розвитку, правомірно, однак, говорити про становлення єдиної світової цивілізації. Проте її утвердження і розвиток неможливі без загального визнання таких фундаментальних гуманістичних принципів, як свобода вибору кожним народом свого майбутнього, багатоваріантність соціального прогресу і верховенство загальнолюдських цінностей над незліченними деструктивними силами.

Історичні зміни в Україні позначилися на її політичному, соціально-економічному житті і, звичайно, не могли не вплинути на освіту. Саме перехід до демократичної та правової держави, ринкової еконо-

міки, наближення освіти до світових тенденцій економічного і суспільного розвитку є визначальними завданнями на сучасному етапі розвитку України. Розв'язання цих завдань є не що інше, як створення культурного соціуму, оскільки культура людини «визначається характером її взаємодії з іншими людьми, сформованістю ставлення до світу, до себе» [93]. Закон України «Про освіту» [87] регулює суспільні відносини в галузі навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки громадян України. Саме загальні цілі і цінності, що охороняються і підтримуються освітньою системою, а також принципи її функціонування, є основою для формування сучасного фахівця.

У наш час зросла потреба у творчій висококваліфікованій праці, що має інтенсивно-технологічний характер. Складність і, як правило, високий рівень автоматизації технологічних процесів підвищує відповідальність працівників за функціонування технологічних пристроїв, значно підвищує плату за помилки людини через її обмежені можливості, брак знань і недбалість. Повної безпеки технологічних систем досягти, як відомо, неможливо, але від професійної експлуатації, вчасно ухваленого і часто єдино правильного рішення залежить здоров'я та життя великої кількості людей. У зв'язку з новими підходами, сучасне суспільство поставило перед освітніми установами завдання підготовки випускників, здатних:

- орієнтуватися в мінливих життєвих ситуаціях, самостійно здобувати знання, застосовувати їх на практиці для розв'язання різноманітних проблем, що виникають, щоб упродовж усього життя мати змогу знаходити в ньому своє місце;

- самостійно критично мислити, бачити проблеми, що виникають, і шукати шляхи раціонального розв'язання їх, використовуючи сучасні технології; чітко усвідомлювати, де і яким чином одержані ними знання можуть бути застосовані; бути здатними генерувати нові ідеї, творчо мислити;

- навчитися самостійно працювати з інформацією для розв'язання проблеми: збирати, аналізувати, узагальнювати, зіставляти з аналогічними або альтернативними варіантами її розв'язання, встановлювати статистичні та логічні закономірності, робити аргументовані виснов-

ки, застосовувати отриманий досвід для виявлення і розв'язання нових проблем;

- бути комунікабельними, контактними в різних соціальних групах, уміти працювати спільно в різних галузях, у різних ситуаціях, запобігаючи або вміло виходячи з будь-яких конфліктних ситуацій;

- самостійно працювати над розвитком власної моральності, інтелекту, культурного рівня.

Традиційний підхід до освіти утруднює виховання особистості, яка б відповідала цим вимогам. У сучасній системі освіти встановлюються відносини, засновані на принципах гуманізації та демократизації. Розвиток стає ключовим поняттям педагогічного процесу, сутнісною основою навчання.

До того ж, учені підкреслюють, що в освіті посилюються кризові явища, які є наслідком відставання її від потреб науки і виробництва. Незважаючи на те, що освіта зумовлює науково-технічний прогрес, вона чинить опір інноваційним явищам у власному середовищі. Щоб подолати цей розрив, забезпечити синтез теорії і практики, треба забезпечити студентам можливість здобувати технологічні знання. Технологічний підхід визначає спрямованість педагогічних досліджень на вдосконалення процесу навчання, підвищення його результативності, інструментальності, інтенсивності. Особливістю освітніх технологій є те, що сфера педагогічної діяльності не може бути схарактеризована чітким предметним полем, однозначністю функцій, відокремленістю професійних дій від особистісно-суб'єктивних параметрів. До того ж, віддаленість і варіативність результатів навчальної діяльності ускладнюють їхнє чітке прогнозування і моделювання.

Розбудова національної економіки значною мірою залежить від рівня підготовки менеджерів, економістів, бухгалтерів і фінансистів, логістиків і маркетологів тощо. Економічна освіта України ґрунтується на положеннях законів України «Про освіту» та «Про вищу освіту», Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття») та є невід'ємною складовою сучасної системи вищої освіти в Україні, що забезпечує підготовку молоді до професійної діяльності в усіх сферах господарювання. Економічна освіта є основою соціалізації особистості, фактором реалізації економічних свобод демократичного

суспільства і гармонійного життя людини, з одного боку, а також, з іншого – визначається завданнями переходу до правової держави, ринкових перетворень економіки, потребою максимального наближення її розвитку до тенденцій світової економіки і прогресивного суспільства.

Удосконалення вищої економічної освіти вимагає врахування у викладанні економічних дисциплін не тільки сучасних тенденцій розвитку економічних процесів та досягнень, а й вимог до організації процесу навчання, що задовольняє потреби економічних перетворень, входження до Європейського освітнього простору та гуманізації освіти. Приєднання України до країн-учасниць Болонського процесу в перспективі забезпечить одну з переваг – мобільність випускників вітчизняних вищих закладів освіти, але поки викриває найслабше місце в ланцюгу – відірваність академічної підготовки майбутніх фахівців економічного профілю від реальної практичної підготовки.

Педагогічні епохи, зазначає В. Безпалько [35], відрізняються не тим, що вивчають учні (це визначається соціально-політичним режимом), а тим, як вони це вивчають, які педагогічні системи використовують. Сучасні технології в освіті дозволяють практично реалізувати нову освітню парадигму. Тенденції розвитку освітніх технологій безпосередньо пов'язані з гуманізацією освіти, сприяють самоактуалізації і самореалізації особистості. У сучасних умовах у вищій школі гостро стоїть завдання актуалізації змісту і методів навчання через активне використання в навчальному процесі результатів і технологій наукового пошуку, підвищення ефективності самостійної, творчої роботи студентів, розвитку пізнавальної діяльності, творчих здібностей, створення ситуацій успіху, організації зустрічних зусиль викладачів та студентів.

Набуття вмінь творчо підходити до власної діяльності, готовність до зміни профілю роботи постають специфічними особливостями сучасних фахівців. Провідним засобом удосконалення професійної підготовки фахівців економічних спеціальностей є набуття ними компетенцій, знань, умінь і навичок у процесі індивідуалізації їхньої підготовки. Перетворення освітнього простору з парадигми «наслідування» в парадигму «інформація» породжує величезний потік інформації, яку

має опрацювати студент за час навчання у вищому навчальному закладі. Головним недоліком у процесі опанування інформації, яка подвоюється за 5–6 років, залишається застосування у вищих навчальних закладах традиційних методів навчання. Розв'язати цю проблему, хоч би частково, можна за допомогою використання, поряд з традиційними, інноваційних методів навчання, які сприяють ефективному розвитку здібностей і формуванню в студентів навичок самостійності, системного мислення, умінь творчо застосувати знання.

Культура не формується спонтанно у процесі загальноосвітнього і професійного навчання. Без значних зусиль як студентів, так і педагогів, озброєних знаннями педагогічної та психологічної науки, підготовка фахівців, а в майбутньому їхня творча діяльність, будуть малоефективними. На думку Б. Бокутя, навчання – процес двосторонній, і тому його якість залежить як від дидактичної досконалості роботи викладачів, так і від ставлення студентів до занять, від рівня їх пізнавальної активності [40]. Дослідник переконаний, що тільки органічне поєднання високої змістовності предмета, методичної майстерності викладача з умілим стимулюванням пізнавальної діяльності студентів створює основу для глибокого і міцного оволодіння навчальним матеріалом. Адже відомо, що ефективність будь-якої діяльності багато в чому залежить від активності суб'єкта. Істотним стимулом активізації пізнавальної діяльності є внутрішні психологічні чинники: потреба в знаннях, інтерес до навчання, захопленість творчістю.

Відчуження навчальної інформації від життя і діяльності суспільства призводить до втрати пізнавального інтересу в процесі навчання. Розвиток пізнавальної мотивації значно підвищує активність студентів і ефективність самого процесу навчання. Введення в навчальний процес елементів діяльності, які збігаються в теорії і практиці з професійною діяльністю, стає передумовою розвитку професійної мотивації і дотримання принципу професійної спрямованості в навчальному процесі. Позитивний аспект формування пізнавального інтересу до вивчення дисципліни, що сприяє усвідомленню її значущості, відзначає Ю. Чернова, підкреслюючи, що «використання загальних і великих планів, широких абстрактних узагальнень, застосування навчального матеріалу в професійній діяльності і повсякденному житті, а та-

кож знайомство з особливостями навчальної дисципліни для розвитку особистості зміцнюють пізнавальний інтерес і сприяють перетворенню суспільно-практичної цінності предмета на особисту значущість. Як наслідок цього усвідомлення з'являється відповідне ставлення до навчальної дисципліни і готовність до навчальної діяльності» [243].

У сучасній системі навчання і виховання розумова діяльність студентів ще не стала повною мірою об'єктом активної навчально-виховної дії, частіше її адаптують до конкретних форм як загальноосвітньої, так і професійної підготовки. У системі підготовки у вищих навчальних закладів, зауважує А. Єсаулов [250], викликає велику тривогу недостатня інтенсивність проявів таких пізнавальних психічних функцій, як мислення, уява і фантазія. Годі й шукати в історії педагогічної думки, продовжує автор, більшу помилку, згубнішу вихідну дидактичну позицію, ніж та, яка визначається поширеним поняттям «засвоєння знань». Саме це поняття, часто використовуване в педагогіці і психології, вважає автор, є непереборним джерелом розумової пасивності студентів. Педагог вбачає вихід з цієї ситуації в активізації розумової діяльності студентів.

Отже, сучасна дидактика вимагає від суб'єктів навчання не тільки зрозуміти, запам'ятати й відтворити отримані знання, але й, найголовніше, – вміти оперувати ними, ефективно застосовувати їх у професійній діяльності і творчо розвивати. Досягненню цієї мети сприяють методи активізації навчально-пізнавальної діяльності, спрямовані на розвиток у студентів творчого самостійного мислення і здатності кваліфіковано розв'язувати професійні завдання. Використання цих методів забезпечує тісний зв'язок теорії з практикою, розвиток нестандартного стилю мислення, рефлексивної сфери мислення (самосвідомості й саморегуляції розумової діяльності), створення атмосфери співробітництва, розвиток навичок спілкування.

Перспективи розвитку сучасної системи економічної освіти в умовах різко негативних соціально-економічних змін у нашій країні і довготривалої перспективи подолання їх визначають гостру потребу вивчення дисциплін циклу БЖД. Але традиційний спосіб викладання їх не здатний розв'язати багато суперечностей, що склалися в нових соціальних, політичних і економічних умовах:

- відсутність достатнього рівня загальнокультурних та професійних компетенцій з питань безпеки життєдіяльності для розв'язання професійних завдань, пов'язаних з гарантуванням збереження життя та здоров'я працівників в умовах небезпечних ситуацій;

- потреба формувати в майбутніх фахівців мотивацію щодо посилення особистої відповідальності за дотримання гарантованого рівня безпеки на об'єктах господарювання;

- відсутність розуміння сучасних проблем і головних завдань безпеки життєдіяльності та вміння визначити коло своїх обов'язків з питань виконання завдань професійної діяльності з урахуванням ризику виникнення небезпек.

Подолати названі суперечності можна шляхом застосування інноваційних педагогічних технологій під час викладання дисциплін циклу «Безпека життєдіяльності» майбутнім фахівцям економічних спеціальностей. Студент має стати рівноправним суб'єктом навчальної взаємодії, а навчання – орієнтуватися не на дисципліну, яку вивчають, а на індивідуальні особливості сприйняття її студентами, а також на їхні потреби та інтереси. Педагог у такому процесі є не тільки передавачем знань та умінь, а й організатором спільної діяльності. Домінантна форма навчального спілкування – діалог, який сприяє створенню атмосфери співробітництва [174].

Отже, актуальність розробленої Концепції розвитку економічної освіти в Україні (04.12.2003) зумовлена:

- глобалізацією міжнародних економічних та фінансових зв'язків, формуванням інформаційного суспільства, у якому знання і соціальна відповідальність стають головними чинниками життєдіяльності людини як творчого працівника, споживача і члена суспільства;

- потребою пріоритетного розвитку в суспільстві і державі гуманістичних, соціально орієнтованих загальнолюдських моральних норм і цінностей;

- набуттям знань для своєчасного прийняття і реалізації соціально відповідальних рішень, що сприяють розвитку як особистості, так і суспільства загалом;

- потребами самої економічної освіти у визначенні нових принципів і механізмів побудови системи освіти в Україні, шляхів практичної

переорієнтації на них економічної освіти, у вивченні, творчому осми-сленні новітніх тенденцій світового розвитку освіти, обґрунтованого поєднання зарубіжних технологій з досягненнями національної освіти в процесах інтеграції у європейський та світовий освітянський простір [126].

Ураховуючи викладене вище, згідно з законами України «Про ви-щу освіту» (№ 2984-14) [83] та «Про освіту» (№ 1060-12) [81] сформо-вано загальні принципи розвитку освіти в Україні, які, у свою чергу, будуть використані в контексті розвитку економічної освіти, як-от:

- суспільна корисність економічних знань;
- соціальна справедливість, толерантність, суспільна злагода і пар-тнерство всіх учасників економічної освітньої діяльності;
- гуманізм, демократичність, відкритість і доступність економічної освіти;
- соціальна обґрунтованість економічного мислення в кожній сфе-рі професійної діяльності;
- поєднання фундаментальності та фаховості різноманітних освіт-ніх програм, заснованих на індивідуалізації підготовки економічних кадрів відповідно до попиту на ринку праці;
- безперервність економічної освіти, її системність та систематич-ність;
- інноваційність змісту економічної освіти;
- адаптація світового досвіду та розширення міжнародного спів-робітництва;
- інтеграція економічної освіти і наукових досліджень.

Завданнями сучасної економічної освіти є: створення умов для са-мореалізації особистості як економічно активного члена суспільства, здатного свідомо долучатися до економічного життя країни; задово-лення потреб суспільства і держави у фахівцях економічного профілю, здатних практично реалізувати стратегію сталого економічного, соці-ального і духовного розвитку України, для забезпечення високого рів-ня життя народу; виховання в майбутніх фахівців цілісного соціально-економічного світосприйняття і сучасного наукового світогляду, фор-мування свідомості членів суспільства на основі системного економі-чного мислення, що створює для них можливості опанувати знання,

вміння та навички економічної діяльності; інтеграція вітчизняної вищої професійної економічної освіти в європейський освітній простір; залучення роботодавців до соціального партнерства в організації професійної економічної освіти для задоволення потреб ринку праці; створення умов для соціального партнерства учасників навчального процесу; відповідність якості вітчизняної економічної освіти вимогам міжнародного ринку праці; забезпечення безперервності економічної освіти на основі інтеграційних процесів як у системі «освіта–наука–виробництво», так і в системі зв'язків міжнародного співробітництва [126].

Отже, формування економічних знань має реалізуватися через поєднання пізнавальних, теоретичних і практичних компонентів навчання. Причому пізнавальні компоненти створюють не тільки систему фінансових, технологічних, технічних, економічних і правових знань, а й визначають внутрішню культуру майбутніх фахівців економічних спеціальностей, формують її готовність до свідомої гармонізації стосунків «природа–людина–суспільство–економіка» [126].

Сучасна концепція безпеки життєдіяльності базується на досягненні допустимого ризику. Її сутність полягає в досягненні найменшого рівня ризику, який сприймає суспільство на певному етапі свого розвитку, враховуючи рівень життя людини в контексті соціально-політичного та економічного розвитку та досягнень науки та техніки. Допустимий ризик поєднує технічні, економічні, соціальні та політичні аспекти і є певним компромісом між рівнем безпеки й можливостями її досягнення. Для визначення його розміру необхідно використовувати витратний механізм, який дає змогу розподілити витрати суспільства на досягнення заданого рівня безпеки між природною, технологічною та соціальною сферами [79].

Спрощений приклад графічного визначення допустимого ризику наведено на рис. 1.1. В умовах обмеженості коштів в Україні збільшення витрат на підвищення безпеки технічних систем завдасть серйозних збитків соціальній сфері, і рівень сумарного ризику вийде за межі допустимих значень. При оптимальному співвідношенні інвестицій у технічну та соціальну сферу сумарний ризик стає мінімальним і визначає допустимий рівень ризику, з яким суспільство поки що

змушене миритися. Зниження допустимого ризику до рівнів країн ЄС не можливе без покращення економічного стану нашої країни.

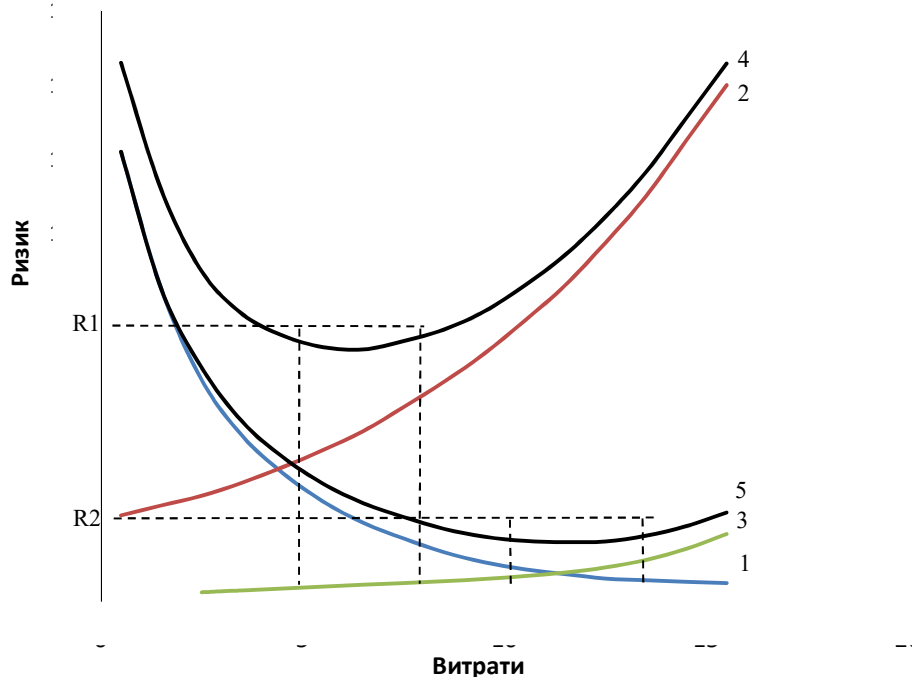

Рисунок 1.1 – Визначення допустимого ризику: 1 – технічний ризик; 2 – соціально-економічний ризик в країнах, що розвиваються; 3 – сумарний ризик в країнах, що розвиваються; 4 – соціально-економічний ризик в економічно розвинутих країнах; 5 – сумарний ризик в економічно розвинутих країнах

Одним із основних принципів економічної освіти є її безперервність, системність та систематичність. В останні роки А. Нісімчук, О. Падалка, І. Сасова, О. Шпак та інші розглянули теоретичні та практичні аспекти реалізації неперервної освіти. О. Шпак, зокрема, визначив, що «неперервна економічна освіта – це процес систематичного накопичення і поновлення економічних знань, умінь і навичок, формування економічного мислення та культури, їх перманентної актуалізації згідно з новими змістовими та інституційними вимогами економічного середовища всередині країни та на глобальному ринку, виховання ініціативності, підприємливості, відповідальності за власну економічну поведінку, раціонального прийняття рішень з метою досягнення оптимального результату з максимальним застосуванням інтелектуального потенціалу індивідуума та оптимальними затратами на-

явних ресурсів» [245].

Варто також зазначити, що на кожному етапі неперервної економічної освіти для кожної людини зміст і форма освітнього процесу мають віддзеркалювати задоволення її потреб відповідно до особливостей етапу та професії. Загальна середня освіта дає змогу школярам здобути базові економічні знання, оволодіти елементами економіки, щоб використовувати їх для розв'язання життєвих ситуацій. Економічна освіта у вищих навчальних закладах має за мету підготовку фахівців-економістів з сучасним світоглядом, професійними знаннями інноваційного характеру, вміннями практично використовувати їх під час розв'язання соціально-економічних проблем на базі постійної самоосвіти. Ступенева система підготовки фахівців економічних спеціальностей закладає основи для організації якісної економічної освіти, її інтеграції в міжнародний освітній простір і передбачає такі освітньо-кваліфікаційні рівні: молодший спеціаліст (терміни підготовки – два роки на основі повної загальної середньої освіти, три роки на основі загальної середньої базової освіти); бакалавр (термін підготовки – чотири роки); спеціаліст, магістр (термін підготовки – один рік на базі ОКР бакалавра).

Система неперервної економічної освіти охоплює також післядипломну економічну освіту, метою якої є підвищення рівня економічних знань, ознайомлення з новітніми досягненнями економіки у всіх сферах людської діяльності. Базовий зміст післядипломної освіти полягає у формуванні сучасного уявлення про економіку предметно-просторового середовища, його склад, функціонування, стан та перспективи розвитку [126].

Досвід упровадження стандартів вищої економічної освіти засвідчує, що вони не повною мірою відбивають особливості розвитку ринку України та динаміку розвитку її економіки, що ускладнює інтеграцію в європейський освітній простір. Навчальні плани підготовки економістів перевантажені навчальними дисциплінами, які недостатньо пов'язані з логікою підготовки фахівця за змістом освітньо-кваліфікаційних характеристик.

Потрібно вдосконалювати стандарти вищої економічної освіти, у яких варто враховувати сучасні та майбутні тенденції розвитку освіти,

як-от: її диверсифікацію, безперервність, інтенсифікацію освітніх процесів та їхню інформатизацію. Розвиток стандартів економічної освіти передбачає модернізацію галузевих стандартів вищої освіти різних освітньо-кваліфікаційних рівнів; упровадження в навчальний процес форм і методів для забезпечення посиленої орієнтації його на практичну або наукову підготовку студентів залежно від освітньо-кваліфікаційного рівня.

Розвиток науково-методичного забезпечення економічної освіти має сприяти підвищенню якості самостійної роботи студента щодо засвоєння знань, умінь, навичок і компетенцій засобами конкретних дисциплін освітньо-професійних програм підготовки фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів. Тому треба розробити документи для регламентування навчальної, наукової та методичної роботи; сформувати комплекс навчально-методичних матеріалів для викладання гуманітарних, природничо-наукових, загальноекономічних та професійних дисциплін; відпрацювати механізм контролю за якістю освіти; удосконалити систему перепідготовки викладачів економічних дисциплін у всіх вищих навчальних закладах; упровадити активні методики навчання; забезпечити системність застосування їх; розробити сучасні методики навчання, адекватні характеру економічної освіти; удосконалити систему конкурсного відбору базових підручників та навчально-методичних посібників з економічних дисциплін.

Одним із ключових напрямів розвитку економічної освіти є підвищення якості навчання через упровадження в навчальний процес новітніх освітніх технологій та розвиток педагогічної майстерності. Для цього доцільно використовувати в процесі підготовки економістів усіх форм навчання ділові та рольові ігри, семінари-дискусії, колоквиуми, ситуаційні вправи, а також розробити і впроваджувати сучасні дистанційні технології навчання із застосуванням комп'ютерних мереж.

Висока якість підготовки сучасного фахівця забезпечується поєднанням фундаментальних та спеціальних знань з практичною підготовкою. Для наповнення цього процесу сучасними підходами і змістом треба:

- розробити на державному рівні заходи щодо створення умов для

проходження практики студентами на підприємстві і в організаціях різних форм власності;

- розробити нові форми практичної підготовки через створення навчально-тренінгових фірм, бізнес-інкубаторів, індивідуальних завдань для розвитку практичних умінь і навичок студентів;

- розширити можливості набуття науково-педагогічними працівниками практичного досвіду під час стажування на підприємствах;

- спрямувати співробітництво між викладацьким складом вищих навчальних закладів і фахівцями-практиками в річище консультування, підбору навчального матеріалу для створення кейсів;

- залучати до навчального процесу провідних фахівців діючих підприємств, організацій та установ;

- організувати моніторинг ринку праці й ефективну систему сприяння працевлаштуванню випускників економічних закладів освіти та факультетів.

Основою розробки стандартів вищої освіти нового покоління визначено компетентнісний підхід, а результати формування системи компетенцій стали одним із ключових моментів оцінювання якості знань. Набуті компетенції в межах морального та екологічного імперативів, з пріоритетом принципів сталого розвитку суспільства, мають забезпечувати спроможність фахівця отримувати, обробляти й усвідомлювати інформацію для здійснення професійної діяльності, визначати технологію формування індивідуальної діяльності і сприяти її безпечності та ефективності.

Глобальні проблеми сучасності породжені нерівномірністю розвитку нашої цивілізації, коли технологічна могутність людства перевершила досягнутий ним рівень суспільної організації, а спонукальні мотиви діяльності переважної маси людей та їхні моральні цінності дуже далекі від соціального, екологічного і демографічного імперативів епохи. В уявленні деяких учених взаємозв'язок і взаємозумовленість глобальних проблем можуть утворити в найближчому майбутньому коло нерозв'язних для людства лих, тому єдиний порятунок полягає в негайному припиненні економічного зростання і збільшення населення планети.

Такий підхід до розв'язання глобальних проблем супроводжується

різними алармістськими, песимістичними прогнозами, похмурими пророцтвами, заснованими на переконанні в нездатності людства подолати глобальні проблеми. Автор одного з них, американський соціолог Р. Хейлбронер, передрікає нове варварство для людства на спустошеній планеті [46]. Але, попри складність, нерівномірність і діалектичну суперечливість, в усі історичні епохи відбувалось неухильне сходження людства від нижчих форм соціальної організації до вищих. Ця закономірність надає незворотності соціальному прогресу, поки існує людство.

Іншою найважливішою особливістю соціального прогресу є зростання його темпів через залучення до нього щорічно десятків мільйонів нових людей. Такої кількості людей просто фізично не існувало в давнину. Упродовж багатьох тисячоліть народонаселення планети збільшувалося дуже повільно. Згідно з демографічними даними, в епоху неоліту населення всієї земної кулі не перевищувало 25 млн чоловік. Вважають, що на початку IV тисячоліття до Р. Х. воно становило близько 100 млн, у 1000 році ледь сягнуло 300 млн, а в 1500 році збільшилося до 425 млн. Його кількість наблизилися до 1 млрд в 1830 році, а ще через 100 років (у 1930 році) воно становило 2 млрд, у 1960 році – 3 млрд, а в 2011 – 7 млрд осіб. Середнє зростання чисельності населення наблизилося до 85 млн осіб на рік. За добу кількість землян зростає на 230 тисяч [233].

Причини соціального прогресу, звичайно, не зводяться лише до збільшення чисельності населення. Це результат вільного вибору людиною свого життєвого шляху в поєднанні з досягненням власного високого рівня наукових знань і зростанням технічної могутності, інтернаціоналізацією соціально-економічних, політичних і культурних процесів. Завдяки цьому прискоренню соціального прогресу, в останні 20–30 років зроблено більше наукових відкриттів і зареєстровано технічних винаходів, ніж за всю попередню історію людства.

До того ж, економічний потенціал людства тільки за XX століття збільшився майже в 20 разів, а енергетичні потреби за цей час зросли в 1000 разів. Видобуто 137 млрд т вугілля, 47 млрд т нафти, 20 трлн куб. м газу. Споживання води на душу населення збільшилося з 12–18 літрів на добу до 200–400 літрів. У результаті діяльності лю-

дини концентрація вуглекислого газу в атмосфері збільшилась на 12–18 %, запиленість – на 10–20 %, температура – на 0,5–0,6 °С, а освітленість на Землі погіршилася на 7–10 % [233]. Найбільш страшною помилкою сучасної цивілізації став Чорнобиль. Потужність вибуху під час пошкодження реактора в 300 разів перевищила потужність атомної бомби, яка знищила Хіросіму. Дослідники спрогнозували, що «додаткових фатальних захворювань на рак буде не менше як 900 тисяч» [233]. З району катастрофи виселено понад 200 тис мешканців з двох тисяч населених пунктів.

Основна вада розроблених моделей розвитку людства, заснованих на концепції «меж зростання», полягає в тому, що, екстраполюючи у майбутнє сучасні тенденції економічного, науково-технічного і демографічного зростання, вони не враховують ті обставини, що накопичення кількісних змін обов'язково призводить і до якісних. Соціальний, економічний і технічний прогрес завжди успішно долає подібні «фізичні межі». Удосконалення знарядь праці і методів виробництва розширює рамки економічного зростання, а технологічні революції створюють цілком нові, що не існували раніше, сфери економічної діяльності, які не тільки примножують уже відомі природні ресурси, роблячи їх доступними для практичного використання людиною, але й перетворюють на ресурси те, що раніше ними не було. Завдяки науково-технічній революції, систематичне впровадження нових наукових відкриттів і технічних винаходів дозволяє розглядати проблему забезпеченості економічного розвитку природними ресурсами в зовсім іншій площині, ніж у ще недавньому минулому (наприклад, нанотехнології, які потребують мінімальних сировинних ресурсів).

Аналогічно все відбувається і з соціальним прогресом. Всесвітня історія наочно доводить, що наявність певних «меж» для екстенсивного зростання стає більше об'єктивним стимулом для суспільного розвитку, ніж його гальмом. Наприклад, якби не існувало територіальних обмежень для полювання і збирання, людство, можливо, і понині споживало б тільки готові продукти природи. У будь-якому разі, його перехід до землеробства і скотарства затримався б на тисячоліття. Якби в людей було достатньо деревного вугілля, то це, безсумнівно, упо-

вільнило б перехід до використання мінерального палива, ускладнило б поширення низки технічних винаходів, розвиток енергетики. Якби не існувало певних меж для людської пам'яті та усної комунікації між людьми, то це, імовірно, загальмувало б винахід писемності і друкарства, розробку і вдосконалення технічних засобів масової комунікації. Обмежені можливості людини робити математичні операції подумки або на папері стимулювали створення комп'ютерів.

Після завершення «холодної війни», коли виникли сприятливі умови кооперування, інтеграції, розширення міжнародної співпраці для розв'язання актуальних проблем, що постали перед світовою спільнотою, як ніколи потрібна ідея, яка б об'єднала народи і держави. Найбільш прийнятною метою в найближчому майбутньому, вважають фахівці, може бути сталий розвиток людства. На основі глобальної програми «Порядок денний на XXI століття», яку прийнято на конференції в Ріо-де-Жанейро в 1992 році, у провідних розвинених країнах розгорнулася інтенсивна робота щодо складання національних стратегій. Ця концепція відбиває розуміння тісного взаємозв'язку екологічних, економічних і соціальних проблем людства і того факту, що вони можуть бути розв'язані тільки комплексно, за умови тісного співробітництва й координації зусиль усіх країн світу. З формального погляду сталий розвиток прийнято розглядати як гармонійний розвиток трьох структурних підсистем: соціуму, економіки та екології, де економіка і екологія – основа сталого розвитку, а соціальна підсистема – його надбудова.

Світова фінансова криза, від якої економіка та населення України зазнали відчутних втрат, різко загальмувала позитивні тенденції в становленні гідної праці й ще більше загострила наявні соціальні проблеми. Водночас в усьому світі криза засвідчила потребу перегляду ідеології, принципів і цілей соціально-економічного розвитку, переорієнтації ресурсів на всебічний людський розвиток, посилення гуманізації праці й утвердження суспільних цінностей, а не корпоративного егоїзму.

Загрозу гідній праці становлять розширення сфери «нетипової зайнятості», укладання цивільно-правових договорів, протидія укладенню колективних договорів і перешкоджання об'єднанню працівни-

ків у професійні організації для захисту трудових прав. Міжнародна організація праці (МОП) виступила з ініціативою впровадження Програми гідної праці в усіх 182 країнах-членах цієї організації. В її основу, як і Глобального пакту про робочі місця, покладено реалізацію прав працівників, сприяння ефективній зайнятості і забезпечення заходів соціальної захищеності, використання соціального діалогу між власниками та працівниками для досягнення консенсусу. За даними Мінекономіки України, у другому кварталі 2009 р. частка тіньового бізнесу становила 36 % від офіційного ВВП, а за деякими оцінками вона перевищувала 50 %.

Незважаючи на те, що система підвищення кваліфікації в країні майже зруйнована, роботодавці не вкладають кошти в професійну підготовку працівників. Тому обсяги підвищення кваліфікації працівників скоротилися до 1 млн осіб на рік, а її середня періодичність – до одного разу в 11 років. Низька якість робочих місць спричинила де-кваліфікацію працівників, особливо в сільськогосподарському секторі економіки, зниження попиту на кваліфікованих працівників. Одночасно зросла чисельність (на 34,6 %) працівників з найпростішими професіями.

Багаті країни «імпортують» найбільш продуктивних робітників зі слаборозвинених, використовуючи їхню працю переважно на некваліфікованих роботах, що призводить до зниження трудового потенціалу країн-донорів. У цьому контексті Україна є найбільшим «експортером» робочої сили до європейських країн та Росії, а сама вже гостро відчуває нестачу кваліфікованих працівників. Масштабна міграція (за експертними оцінками до 6 млн осіб) пояснюється не стільки відсутністю роботи в країні, скільки низькою заробітною платою і правовим безладдям у сфері праці, відсутністю механізмів самореалізації людської особистості працівників. Трудовими мігрантами стають економічно активні громадяни у віці 20–49 років з професійно-технічною та повною середньою освітою.

Проблеми ринку праці ще більше загострюються через негативну демографічну ситуацію в країні. Лише за останнє десятиліття в Україні у 5 разів збільшилася кількість неповноцінних дітей, а з 1986 року щорічно на 5 % зростає кількість народжених дітей-мутантів. Сьогод-

ні 46 % випускників середньої школи мають різні хронічні захворювання [79]. Досягнення пенсійного віку чисельними групами населення (1950–1955 років народження) і неповна заміна їх працівниками, які народилися в 90-х роках, коли народжуваність зменшилася в 1,5–1,8 рази, спричинить тривале (аж до 2020–2025 років) і значне зниження кількісного складу трудових ресурсів.

Нині промислову діяльність в Україні здійснюють понад 570 тисяч підприємств та установ, на яких залучено до роботи майже 13 млн працівників. За умов економічної, екологічної та демографічної кризи в Україні склалася надзвичайна ситуація з умовами праці та виробничим середовищем на більшості підприємств, особливо середнього і малого бізнесу. Прикриваючись фінансово-економічною кризою і відсутністю коштів, більшість роботодавців систематично не виконують у належних обсягах заходи з поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища.

За період 2000–2010 років на виробництві травмовано близько 250 тис. осіб, загинуло понад 11 тис, з них понад 70 % – люди віком до 40 років, які могли б дати ще чималу користь суспільству. За офіційною статистикою останнім часом відбувається постійне зменшення кількості загиблих та травмованих на виробництві. Така позитивна тенденція стану безпеки частково пов'язана зі скороченням на 27 % загальної чисельності найманих працівників на підприємствах України з 16,0 млн у 2000 р. до 12,6 млн – у 2010 р. (у промисловості – з 4,5 млн до 3,0 млн осіб) та великою кількістю працівників, зайнятих у неформальному секторі економіки, які змушені працювати у неприйнятних умовах праці, позбавлені соціального захисту, але це не зазначено в статистичній звітності. В економіці 28,9 % осіб працюють в умовах, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, а в окремих галузях промислової діяльності цей показник перевищує 70 %. Виробничий травматизм та високий рівень професійних захворювань свідчать про низький рівень культури безпеки у виробничій сфері, що переважно зумовлено станом виробничих фондів. Більша частина основних виробничих засобів в Україні фізично зношена та морально застаріла, ступінь їхнього зносу в окремих галузях економічної діяльності перевищує 60 %, а рівень оновлення становить 0,4–9 % [100].

Рівень травматизму невиробничого характеру в Україні втричі вищий, ніж в економічно розвинених європейських країнах, а виробничий травматизм вищий у 70 разів, травматизм за надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру перевищує в 200 разів. Щороку в Україні кількість травмованих з втратою працездатності та загиблих людей унаслідок нещасних випадків виробничого характеру становить понад 12 тисяч осіб. Крім людських втрат, зазнає великих збитків і економіка країни – понад 2,5 % валового внутрішнього продукту України.

Основною причиною передчасної смертності в побуті залишається масове поширення нездорового способу життя, стреси, погіршення екологічних умов, неналежний рівень профілактичних заходів щодо попередження травматизму невиробничого характеру тощо. Передчасна смертність виробничого та невиробничого характеру за масштабами, збитками та складністю розв'язання проблем стала соціально значущим явищем. Людський фактор є основною причиною виникнення небезпечних техногенних ситуацій. Зокрема, це стосується пожеж, які завдають значної шкоди населенню, навколишньому середовищу та економіці країни. Тільки в 2011 році їх зареєстровано 60,8 тисяч, матеріальні втрати становили 2,66 млрд грн, а загинуло 2869 осіб (з них – 92 дитини), 1525 осіб травмовано (з них – 139 дітей).

Незважаючи на існування багаторівневої державної природоохоронної системи, витрачання значних бюджетних коштів і ресурсів міжнародної допомоги на природоохоронні заходи, екологічна ситуація в Україні не лише не покращується, але й має тенденцію до погіршення, що ставить під загрозу екологічну рівновагу та здоров'я нації. Щорічно в атмосферу викидається понад 6 млн т шкідливих речовин, утворюється 400 тис. т відходів, і на початок 2012 року їх накопичено 14,4 млрд т (по 300 т на кожного українця). За станом довкілля Україна є однією з найбільш проблемних країн світу, про що свідчить 87-ма позиція серед 163 країн світу в рейтингу екологічних досягнень 2010 року. За цими цифрами українська неефективна робота таких органів виконавчої влади, як Міністерство внутрішніх справ (дорожній травматизм, убивства та протиправні дії сторонніх осіб), Міністерство охорони здоров'я (боротьба з наркоманією, алкоголізмом, розладами пси-

хіки, самогубства), Міністерство надзвичайних ситуацій (пожежі, повені), Міністерство освіти і науки (утоплення, ураження електричним струмом, дитячий алкоголізм, зловживання слабоалкогольними напоями, протиправні дії сторонніх осіб) [100].

Усі ці економічні негаразди та негативні соціальні тенденції мають суттєвий вплив на вихованців, учнів, студентів під час навчально-виховного процесу. За 2005–2010 роки загальний рівень травматизму збільшився в 1,5 рази (додаток А). З огляду на таку ситуацію в країні, на вищих рівнях державної влади визначено низку її причин, з-поміж яких виокремлено такі основні: низька грамотність населення з питань безпеки та нехтування елементарними правилами безпеки як на виробництві, так і в побуті; недостатня кількість або ж відсутність кваліфікованих фахівців з питань безпеки та проведення рятувальних робіт; неузгодженість дій служб охорони праці, цивільного захисту, відповідних органів Міністерства внутрішніх справ, Міністерства охорони здоров'я тощо.

Вихід з такої ситуації досить справедливо й закономірно вбачають у реалізації комплексу заходів, спрямованих на те, щоб мобілізувати державні структури, громадськість, освіту, сім'ю, усі верстви населення на те, щоб підготувати відповідних фахівців і, найголовніше, змінити характер мислення та поведінки людей, що безпосередньо вимагає посилення освітніх заходів для розв'язання зазначених проблем. Це зумовило появу в навчальних планах вищих навчальних закладів нової дисципліни «Безпека життєдіяльності» та поставило перед фахівцями питання про її навчально-методичне забезпечення. Водночас деякі формулювання зазначених документів сприяли тому, що нову дисципліну почали розглядати як поєднання наявних дисциплін – «Охорона праці», «Цивільний захист» та «Захист довкілля».

1.2 Вимоги до підготовки майбутніх фахівців економічних спеціальностей

Через особливості соціальної ситуації в нашому суспільстві, яка потребує формування в майбутніх фахівців економічних спеціальностей культури безпеки та ризик-орієнтованого мислення, відповідаль-

ності за колективну та особисту безпеку, треба розглянути різні аспекти, пов'язані з сутністю та специфікою практичного застосування теорій і концепцій сучасного менеджменту. Швидкий розвиток менеджменту став відповіддю на ті революційні перетворення, які відбуваються в науці, техніці, педагогіці, економіці та у всій системі соціально-економічних відносин. Зокрема виявляється найважливіша особливість теорії управління в ринкових умовах: головна увага зосереджена на проблемах удосконалення організації кожного підприємства найбільш ефективними для нього шляхами, що за різноманітності підходів уможливорює створення безпечної, надійної і стійкої до зовнішніх впливів економічної системи загалом, завдяки різноманітності і досконалості її складників.

Характеристика категорії *управління і менеджмент* здійснюються через оперування теоретичними поняттями *суб'єкт, об'єкт, функції, методи, структури, середовище, система* тощо. Однак практична реалізація цих категорій суттєво відрізняється змістовим наповненням елементів процесів управління й менеджменту і практичними способами реалізації управлінських відносин, що становлять сутність цих категорій. Люди пізнають і використовують закони природи й суспільства в процесі виробництва, розподілу матеріальних благ, обміну ними та споживання їх, продукують потрібні для цього технічні системи, застосовують створені природою біологічні. У зв'язку з високою складністю процесів управління людьми, виокремлюють такі типи управління: політичне, економічне та соціальне.

Професор менеджменту Нью-Йоркського університету П. Дракер вважає управління особливим видом діяльності, що перетворює неорганізований натовп в ефективну цілеспрямовану і продуктивну групу [232, 259]. Загалом представники різних концепцій розглядають управління у двох аспектах: як свідомий вплив людей на будь-який об'єкт і як специфічну діяльність у процесі виробництва. Управління організаціями – здійснюваний індивідом або групою осіб процес, з метою координування діяльності інших осіб, спрямований на одержання результатів, недосяжних для жодної з цих осіб зокрема.

Для перетворення управління на реальність в організації має функціонувати певна категорія керівників (менеджерів) для здійснення

процесу управління. Отже, менеджер – це фахівець, який володіє компетенціями, знаннями, уміннями і навичками для здійснення професійної управлінської діяльності в конкретній галузі одержання бажаних результатів. У вітчизняній практиці спеціальна підготовка професійних менеджерів лише розпочалася, тому потрібно з певною обережністю ставити знак рівності між поняттями *керівник організації* та *менеджер організації*, хоч реально вони виконують одну й ту саму управлінську функцію. Підготовка професійних менеджерів є однією з найважливіших передумов реформування нашого суспільства та входження його в міжнародний простір.

Аналіз особливостей роботи менеджерів свідчить, що через складність управлінської діяльності до них висувають багато вимог. Цікавим є підхід Л. Дафта, який виокремлює три основні категорії навичок менеджера: концептуальні, людські, технічні [169]. Концептуальні навички – це когнітивні (пізнавальні) здатності менеджера сприймати організацію як єдине ціле і водночас чітко виокремлювати взаємозв'язки, що існують між її частинами. До них належать мислення менеджера, його вміння опрацьовувати інформацію, здійснювати планування, визначати перспективи діяльності організації. Людські навички – це здатність менеджера працювати з людьми та з їхньою допомогою, а також уміння ефективно взаємодіяти в команді. Ці навички виявляються в тому, як менеджер ставиться до співробітників, як він їх мотивує, як сприяє їхній діяльності та координує її, подає приклад, як спілкується і розв'язує конфлікти. Технічні навички – це спеціальні знання та вміння, потрібні для виконання робочих завдань, тобто навички використання методів, технологій та обладнання, необхідних для виконання конкретних функцій. Володіння менеджером технічними навичками передбачає наявність професійних знань, аналітичних здібностей і вміння правильно використовувати інструментальні й інші засоби для розв'язання проблем у конкретній галузі.

Встановлено, що просування менеджерів східцями ієрархії в організації сприяє зниженню потреб в їхніх технічних навичках, а набувають значення людські та концептуальні навички. Можна виділити такі обов'язкові для менеджера риси: компетентність (кожен керівник має знати, як виконувати свою роботу на високому професійному рівні);

висока відповідальність, особиста гідність; відчуття нового та вміння йти на розумний ризик, творчо розв'язувати проблеми, сміливість в ухваленні рішень; гнучкість, розуміння ситуації, гостре сприйняття нових потреб, відчуття часу, подій; висока працездатність, постійне прагнення бути кращим і робити все якнайдосконаліше; комунікабельність, здатність установлювати контакти; увага до підлеглих.

Усі ці риси мають інтегральний характер, адже складаються з простіших компонентів. Наприклад, здатність творчо розв'язувати проблеми залежить від загального складу особистості, типу мислення, інтуїції тощо. Риси керівника умовно можна поділити на психологічні, інтелектуальні, професійні та соціальні. Попри те, що більшість рис універсальні, їхня пріоритетність, однак, залежить від багатьох чинників, зокрема й етнічного. До узагальненого портрета керівника належать біографічні характеристики, здібності, особистісні риси, а також вікові особливості. Важливим біографічним показником вважають вищу освіту керівників. Зокрема, за даними японських учених, типовий японський керівник має університетський диплом (а іноді два) з інженерної спеціальності чи соціальних наук. Багато сучасних українських керівників також мають гуманітарну й соціально-економічну чи юридичну освіту.

Як відомо, підготовка фахівців-економістів в Україні здійснювалася в галузях знань 0501 «Економіка і підприємництво» та 0502 «Менеджмент», які нині скориговано в 0305 «Економіка і підприємництво» та 0306 «Менеджмент і адміністрування». Таке уявлення вимагає пошуку спільного та відмінностей між менеджером і підприємцем. Дослідники К. Гуревич, М. Дороніна та Й. Худик у своїх працях приділяють увагу поняттю професійної спрямованості підприємця, усвідомлення соціальної значущості професії, психологічній готовності працювати як виконавцем, так і керівником у підприємницькій сфері діяльності [65, 72, 168].

На думку Н. Мартиненка, сферою діяльності менеджера є, передусім, внутрішнє середовище організації [149]. Він мусить професійно здійснювати процеси управління в конкретній галузі діяльності організацій. Менеджери за своїм статусом діляться на керівників і виконавців. За рівнем управління виокремлюють певні категорії керівників:

нижчого, середнього та вищого рівнів. Якщо керівники нижчого та середнього рівнів працюють, як правило, у внутрішньому середовищі організації, то діяльність керівників вищого рівня надзвичайно складна і відповідальна. Обсяги роботи, які їм доводиться виконувати впродовж робочого дня, – величезні, темп дуже напружений. І після закінчення робочого дня вони не можуть абстрагуватися від своїх обов'язків, оскільки безперервно аналізують інформацію. Це перенавантаження спричинене тим, що праця керівників вищого рівня не має логічного завершення після закінчення робочого дня, а також функціонуванням організації в навколишньому середовищі, яке постійно змінюється, що потребує знань не тільки з охорони праці, а й з безпеки життєдіяльності.

На відміну від інших спеціалістів менеджер виконує такі п'ять базових видів діяльності [149]:

- встановлює цілі (формує систему цілей і визначає засоби й способи досягнення їх);

- організує процеси (визначає ситуації, формує зміст і склад елементів процесу управління; організовує групи людей і забезпечує їхню взаємодію в процесі досягнення необхідного результату);

- підтримує мотивацію і комунікацію. Ефективною сучасна праця може бути за чіткої взаємодії членів групи і їхньої відповідної мотивації. Менеджер мусить уміти використовувати відповідні методи і специфічні прийоми впливу на людей;

- устанавлює показники вимірювань. Менеджер визначає систему критеріїв і одиниць вимірювання індивідуальної і спільної праці, виробляє такі показники, які дозволяють оцінити роботу кожного учасника процесу і водночас сфокусувати їх на роботі всієї організації;

- сприяє фаховому зростанню людей, зокрема й себе самого. Щоденно менеджер працює в постійно змінюваному середовищі. Для того, щоб організація функціонувала ефективно в умовах такого середовища, менеджер має стимулювати професійне зростання підлеглих і себе самого. Отже, менеджер мусить володіти рисами підприємця і бути заповзятливим.

Аналіз літератури ([149, 168] та ін.) засвідчив неоднозначне тлумачення терміна *підприємець*. Узагальнення різних поглядів дозволяє

зробити висновок, що підприємець – це людина, якій притаманна потреба в самореалізації на шляху пошуку нових ідей у різних сферах діяльності з використанням будь-якої можливості свідомо діяти в умовах підвищеного ризику.

Ризик є природною складовою життя, він супроводжує людину в усіх сферах діяльності. У тлумачних словниках [167, 225] подано такі визначення поняття *ризик*: можлива небезпека, дія навмання з надією на щасливий кінець. Таке довільне трактування терміна *ризик* задовольняє лише до тих пір, поки не йдеться про серйозні висновки та відповідальні рішення. Відсутність єдиної упорядкованої термінології часто призводить до того, що один і той же термін має декілька значень і служить для позначення різних понять, або одне поняття позначають різні терміни. Крім терміна *ризик*, у наукових публікаціях та нормативно-правових актах з охорони праці використовуються також терміни *виробничий ризик* (ДСТУ 2293-99 «Охорона праці. Терміни та визначення» [173]), *професійний ризик* (Гігієнічна класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу, затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я № 528 від 27.12.2001), *професійний ризик виробництва* (Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності») тощо. Галузі економіки та види робіт теж диференціюють за класами професійного ризику.

Серед тлумачень поняття ризику, відповідно до теми нашого дослідження, заслуговує на увагу інформаційна концепція ризику, пов'язана з оптимізацією інформації про об'єкт. Зв'язок між безпекою та інформацією інтуїтивно відчутний уже давно. Наприклад, у техногенній сфері ймовірність аварійних ситуацій визначається не тільки надійністю технологічного устаткування, а й засобами спостереження за ним. Ймовірність аварії збільшує як недостатність інформації про стан об'єкта, так і її надлишок, тобто постійне накопичення одних і тих самих сигналів призводить до ефекту «звикання» до них і несприйняття корисної інформації. Застереження з цього приводу існують ще з давніх-давен у відомій казці, де, за сюжетом, після неоднора-

зових повідомлень про нібито напади вовків, інформацію про реальний напад їх серйозно вже не сприйняли.

Роль того недолугого вівчаря з казки в наш час перебрали на себе засоби масової інформації. Яскраво й агресивно без належного в цій ситуації співчуття подається інформації про різні катастрофи по всьму світу та безпеку на 99,9 % рекламованих товарів для захисту від них, створюються фільми жахів про ці реальні та фантастичні катастрофи, реальних рятівників та безсмертних суперменів, що формує у сучасної молоді відчуття віртуальності цих негативних подій і абсолютне несприйняття можливості реалізації їх будь-де стосовно себе. Тому в наступних підрозділах розглянемо питання як термінології, так і оптимізації принципів, методів і форм навчання, змісту навчального матеріалу з питань безпеки життєдіяльності на різних щаблях підготовки для формування у фахівців економічних спеціальностей відповідальності за особисту та колективну безпеку під час здійсненні будь-якої діяльності в умовах постійного ризику.

Менеджер – це фахівець, який володіє компетенціями, знаннями, вміннями і навичками для здійснення професійної управлінської діяльності в конкретній галузі одержання бажаних результатів. Основне завдання менеджера полягає в тому, щоб організувати ефективну спільну роботу, у процесі якої кожна людина була б здатна максимально розкрити свій творчий і виробничий потенціал завдяки обов'язковим для менеджерів рисам: культура і компетентність; висока відповідальність, особиста гідність; інноваційність мислення та вміння йти на розумний ризик, творчо розв'язувати проблеми, сміливість в ухваленні рішень; гнучкість, комунікабельність, здатність установлювати контакти та взаємини в колективі.

Змістову основу терміна *підприємництво* становить процес пошуку і реалізації нових ідей підприємцем, дії якого позначені надією на одержання прибутку і готовністю до втрат [149]. Підприємець є визначальною особистістю в підприємстві, ключовою фігурою в ринковій економіці [143, 168]. Підприємець – це людина, яка поєднує в собі комерційні, організаторські та новаторські здібності для здійснення систематичної, самостійної, ініціативної, ризикової діяльності, спрямованої на виробництво товарів та надання послуг з метою одер-

жання прибутку. Тому підприємцю потрібно володіти навичками менеджменту. Підприємець, який не вміє керувати, приречений на поразку [149]. Саме ініціатива, самостійність, творчість і динамізм дозволяють енергійним людям, якими є підприємці, перетворювати інноваційні ідеї на реальність. У процесі діяльності підприємці, більшість з яких навіть не мають відповідної економічної освіти, постійно надмірно ризикують результатами своєї праці, власністю, коштами, діловою репутацією.

З огляду на означене вище, професійна діяльність менеджерів і підприємців практично не відрізняється. Але суттєвою відмінністю є те, що менеджер, на відміну від підприємця, під час розв'язання будь-яких завдань не мусить переходити межу обґрунтованого ризику. У процесі опанування навчальним матеріалом дисципліни «Безпека життєдіяльності» у вищих навчальних закладах у майбутніх фахівців економічних спеціальностей мають бути сформовані культура безпеки і ризик-орієнтоване мислення, за якого питання безпеки, захисту й збереження навколишнього середовища розглядаються як найважливіші пріоритети в житті й діяльності.

Тут виникає суперечність між специфікою управлінської діяльності й традиційною системою підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах, орієнтованої на набуття практичних умінь і навичок, якій притаманний потяг до операційної, виконавчої діяльності. Як результат – на виробництві продовжує панувати «безособистісний підхід до працівника» [168]. Такий підхід існував навіть у системі прийому у вищі навчальні заклади, коли перевагу отримували абітурієнти, які мали досвід практичної діяльності. Науковці, визначаючи важливість практичного досвіду, вказують на потребу гуманістичної спрямованості особистості [168].

Кінцевим результатом роботи менеджера є ухвалення рішення. Оскільки сфера діяльності сучасного менеджера надзвичайно різноманітна, а рішення ухвалюються ним в умовах впливу значної кількості факторів внутрішнього і зовнішнього характеру, тому він має володіти знаннями в сфері організації виробництва, підприємництва, мікро- і макроекономіки, комерційної діяльності, фінансово-кредитної, соціальної політики; до того ж, для використання сучасних

методів він мусить володіти широким колом математичних методів (статистики, теорії ймовірностей, лінійного програмування тощо) і вміти працювати на сучасному комп'ютері. Знайомство менеджера з широким колом спеціально підібраних предметів дозволить йому ухвалювати ефективні управлінські рішення [149].

Природно, що для цього потрібен обґрунтований підбір складу дисциплін, які охоплюють усі основні аспекти управління. Об'єднавчу роль відіграє загальна теорія управління, яка дає цілісне уявлення про науку управління й утворює її загальний теоретичний фундамент. Крім цього, менеджер мусить володіти знаннями загальних і прикладних дисциплін, наприклад, філософії, історії, психології, безпеки життєдіяльності тощо.

Історичний підхід підтверджує, що науковий розвиток менеджменту «приведений в дію не академічним, а передусім соціальним інтересом досягнення більшої ефективності фактично в усіх сферах організаційної діяльності людей» [3]. Тому менеджмент має практичну спрямованість і реалізується у виробленні правил і норм ефективної практичної діяльності за допомогою співробітників цих організацій. Але оскільки саме персонал мусить розв'язувати проблеми і завдання управління, то розвиток організації, передусім, має бути забезпечений готовністю з боку людського чинника: психологічною, кваліфікаційною й організаційною, а не інформаційно-технологічною.

Отже, варто надавати перевагу розвитку способів інтелектуального і соціально-трудового забезпечення організацій у всі часи і на всіх рівнях суспільства. Так само, мали б змінюватися умови і форми відтворення трудових здібностей громадянина, його трудового потенціалу як однієї з сил природи і природної сили людини [3], розглянуті з позиції комплексу наук про людину і суспільство. Але більшість радянських учених не розділяли сутність відтворювального процесу: виробництво – це не лише виробництво речей, а й громадські стосунки і стосунки між людьми.

Питанням відтворення суспільства і людини більше уваги приділяють філософи. Дослідження форм відтворення людини як носія трудових здібностей вони приводять у рамках знову ж таки переважно уявлень з політекономії. Це дозволяє розглядати громадське, сімейне

життя людини як «елементарне буття». Однак є первинними соціальними формами громадської структури відтворення трудових здібностей людини.

У процесі створення потрібних для виживання благ патріархальна сім'я вимушена була залучати всіх своїх членів до праці якомога раніше, починаючи з дитячого віку. Тому вже з ранніх років діти переймали перші трудові навички (догляд за птахами, молодняком худоби, збір хмизу та інші види легкої праці). Способом передачі був, зазвичай, особистий приклад показування трудових рухів, демонстрація їх результатів, пояснення правил використання інструментів, пристроїв, засобів захисту, правил безпечної праці. З дорослішанням члени сім'ї, пройшовши певні випробування, освоювали всі види робіт у натуральному господарстві. Тим самим, через наслідування і передавання досвіду роботи формувалася універсальний тип працівника.

З подальшим опануванням будь-якого конкретного виду діяльності розвивалися і проявлялися творчі здібності: удосконалювалися прийоми праці, знаряддя праці і матеріали для їх виготовлення. Розвиток знарядь праці, їхня спеціалізація, як відомо, підвищували продуктивність і безпеку виконання окремих видів робіт, і вони ставали спеціалізованими. Найбільш майстерні виконавці набували вищого статусу, якщо вони виробляли продукцію понад потреби сім'ї – для обміну. Так вони ставали наставниками спеціалізованих видів праці для нових молодих виконавців.

Отже, уже в рамках патріархальної сім'ї були створені передумови можливого розширеного відтворення особистого трудового потенціалу працівника і трудового потенціалу сім'ї не лише через розвиток умінь, а й шляхом розвитку здібностей до нових видів робіт, до складнішої праці. Отже, спочатку відбувалось випереджувальне формування трудових здібностей окремої людини і тим самим розширене відтворення трудових потенційних здібностей сім'ї, роду, общини, а не вдосконалення самих знарядь праці, інструментів або предметів праці, які використовували кілька поколінь працівників. Це забезпечувало подальший технічний і соціальний прогрес.

Розвиток трудових здібностей здійснювався в такому осередку за схемою: наслідування–осмислення–повторення трудових прийомів у

процесі діяльності–набуття досвіду, навичок–розвиток майстерності–творчість. З історії педагогіки відомо, що розвиток трудових здібностей супроводжувався освоєнням патріархальної культури: правил, обрядів, звичаїв. Сімейно-родовий вплив на особисті характеристики молодого покоління здійснювався засобами «педагогіки включення» в доступну діяльність, а стимулювання виражалося в обов'язковому «посвяченні» в дорослі, під час якого перевірялася підготовка молоді до життя: уміння переносити страждання, біль, проявляти хоробрість, витривалість, взаємовиручку. З розпадом родового ладу, появою приватної власності, рабства і моногамної сім'ї саме сім'я стала основним соціальним і економічним осередком суспільства, до неї від родової общини перейшли функції всебічного, тобто морально-особистого, трудового, соціального, військового виховання. Відтоді сімейне виховання стало основною масовою формою відтворення людини як члена суспільства і як працівника.

У міру розвитку обміну, появи торгівлі і розвитку товарного виробництва відбувалося відділення розумового і духовного виховання від трудового навчання. З появою писемності й арифметики, геометрії, архітектури тощо виникли школи. На них були покладені завдання формування інтелектуальних знань і навичок майбутніх жерців, вождів, воєначальників, керівників громадських робіт. Завдання трудового виховання залишалися за сім'ями. Дітей рано привчали до праці, батьки передавали їм свій досвід, формували первинні трудові навички, виконавську поведінку, професійні традиції, елементи творчості.

Ці традиції сімейного трудового і морального виховання тривали і під час виникнення ремісничого виробництва, коли професійна підготовка почала здійснюватися в ремісничих майстернях. Зокрема, в Афінах законом був закріплений обов'язок батьків-ремісників здійснювати одночасно навчання дітей грамоті та праці. Опанувавши трудові навички, учні проявляли більшу вправність, спритність і працездатність. З розвитком середньовічне суспільство все більше потребувало не лише вправності, а й грамотних робітників. Тому ремісники відкривали цехові школи, де їхні діти навчалися читанню і письму рідною мовою, арифметиці, основам релігії, а трудова підготовка проходила в майстерні батька. Купці також стали відкривати школи

для своїх дітей приблизно з такою ж програмою: навчання грамоті в школі, а торговельним навичкам – у крамниці, на складі.

Вплив епохи Відродження на процеси відтворення трудових здібностей населення проявився у формуванні педагогічних концепцій масового навчання молоді. У вченні Яна Амоса Коменського (1592–1670) про дидактику, зокрема, відбито всі попередні переконання, розвинуті європейським гуманізмом і виражені в понятті виховання з безпеки життєдіяльності: правильне виховання в усьому має узгоджуватися з природою. Цей принцип неодноразово повторюється в педагогічних системах наступних століть (XVIII і XIX століття).

Не відмовляючись від релігійного впливу на вихованців, Я. Коменський вводить новий прийом аргументації, навіяний епохою Відродження, – покликання на природу (природжені риси людини), на життя суспільства (сім'ї, держави), тобто «людина як частина природи підкоряється її найголовнішим загальним законам, що діють як у світі рослин і тварин, так і щодо людини: точний порядок школи потрібно запозичувати від природи» [101]. Одночасно він висунув демократичний принцип єдиної школи, яка супроводжує розвиток особистості в періоди дорослішання: материнська школа (до 6 років), школа рідної мови (6–12 років), латинська школа або гімназія (12–18 років), академія (18–24 роки). Його найважливішим науково-педагогічним досягненням було застосування принципу наочності, про який раніше вже писали гуманісти Томас Мор і Френсіс Бекон.

Інтеграції процесів трудового навчання і виховання молоді лише в XIX столітті присвятив значну увагу Роберт Оуен (1771–1858). У своїх соціальних експериментах він створив школи, у яких хлопчики опановували прості прийоми ремісничої праці, займалися садівництвом, а дівчатка навчалися крою і шиттю, вчилися готувати їжу. У десятирічному віці діти починали відвідувати вечірню школу, а вдень працювали на фабриці. Тим самим Оуен з'єднав навчання з виробничою працею дітей. Усі свої педагогічні і соціальні досягнення Оуен втілював у «Новому інституті для утворення характеру», створеному в 1816 році в м. Нью-Ленарк. Він створив послідовну програму і мережу установ для навчання і формування трудових навичок дітей і підлітків, поєднавши навчання з продуктивною індустріальною працею,

організувавши для дорослих робітничий клуб, де відбувалися культурно-освітні заходи і для молоді. Просвітницька діяльність Роберта Оуена була широко відома в Англії і Європі: його інститут відвідували капіталісти й аристократи, вчені, громадські діячі. Проте питанням трудового виховання молоді, підготовці її до вступу у власну інтелектуальну, підприємницьку і трудову діяльність в науково-практичній педагогіці XIX століття ще недостатньо приділено уваги. Тому ці завдання, як і раніше, покладалися на сім'ю, первинні виробничі осередки на підприємствах, куди підлітки приходили після школи.

Педагогічні концепції XX століття вже розділяли загальну і трудову освіту, що відбилося в професійному навчанні підлітків у ремісничих і технічних училищах. Тим самим відокремилося трудове навчання від трудового виховання в сім'ї і школі. Водночас наприкінці XIX – на початку XX століть науково і організаційно зреалізовано процеси професійної підготовки молодих і нових працівників безпосередньо на підприємствах – на робочих місцях. Завдяки зусиллям американського інженера Ф. Тейлора з'явився «науковий менеджмент» з метою створення організаційних передумов для максимального задоволення інтересів підприємців за допомогою реалізації інтересів найнятих робітників. Для бізнесмена це означало не лише зростання прибутку за короткий час, але й розвиток усіх аспектів підприємства, а для працівника – не лише вищу зарплату, а й можливості зростання, щоб можна було в перспективі виконувати всі види робіт.

Розробки Ф. Тейлора одержали широке визнання і поширення. Зокрема його школа забезпечила передумови для підготовки фабрично-заводським способом великої кількості низькокваліфікованих робітників для індустріалізації виробництва. При цьому в умовах початкових етапів індустріалізації, коли частка ручної і механізованої праці значно перевищувала частку інтелектуальної праці, витрати суспільства поверталися сторицею. Саме цим обумовлена значна ефективність заходів щодо наукової організації праці на основі принципів Ф. Тейлора, які на початку XX століття обмежувалися фабрично-заводським інструктажем, проведенням «уроку» і засвоєнням простих прийомів ручної праці. Але Ф. Тейлор у своїй концепції розвинув і довів необхідність наукових принципів організації праці робітників, що дозво-

лило різко підвищити продуктивність низових виконавців через уведення жорстких норм праці, відповідальності за результати праці кожним виконавцем і оплати відповідно до кінцевих результатів роботи [149, 240].

Негативний вплив тейлоризму проявився і в його технократизмі, тобто вузькій науковій базі, коли за допомогою маси безграмотних людей з низькою кваліфікацією були створені індустріальні держави як суспільства споживання. Тейлорівська концепція тріумфу науково побудованої стратегії технології й організації праці полягала в тому, щоб винайти продукт і процес виробництва, створити план виробництва; навчити службовців тому, що вимагається за планом; створити суворий контроль; підібрати колектив винахідників, які будуть удосконалювати продукт і процес виробництва. Так виходять товари високої якості і з низькими витратами. Те, що покупцям запропоновано автомобіль однієї модифікації і лише чорного кольору – невелика незручність на ринку, де клієнт уже задоволений тим, що взагалі щось може купити. Ханс Віссема пише: «люди, озброєні цим індустріальним методом, які навіть не розмовляли єдиною мовою, завдали своїм масовим виробництвом величезного соціального збитку, величина якого є незмірною навіть тепер» [49].

У 80-ті роки ХХ ст. формується система інноваційного менеджменту. Коли в провідних західних країнах спостерігався бум венчурного бізнесу і дрібного наукомісткого підприємництва, почали активізуватися тенденції до системного управління інноваційними процесами. Через зміну способів управління передбачалося нейтралізувати фактори, які перешкоджають творчим зусиллям новаторів, розширенню їхніх повноважень у використанні часу і ресурсів на робочому місці й у первинному колективі, використанню різних стимулів, що сприяють генеруванню нових ідей, запобіганню можливостям робити помилки в пошуковій роботі, створенню багатоканальних механізмів акумулювання творчих ідей і пропозицій. Це було викликано об'єктивними змінами на ринку інновацій, головні серед яких, на думку Д. Грейсона і К. О'Делла, такі:

- життєвий цикл товарів став значно коротшим, їхня номенклатура більш широкою, а обсяги випуску – меншими, тоді як викорис-

товувані структури керування були, як і раніше, розраховані на випуск величезних партій стандартних товарів;

- технологічні процеси істотно ускладнилися порівняно зі старими конвеєрними лініями, що вимагало підвищення вимог до кваліфікації й рівня підготовки робітників і фахівців;

- стали значно вищими і вимоги до рівня якості обслуговування та часу виконання замовлень, чому перешкоджали традиційні системи виробництва й застарілі механізми ухвалення управлінських рішень;

- попри те, що частина вартості робочої сили в масштабах витрат виробництва зменшувалася, а обсяг інформаційної роботи збільшувався, продуктивність, як і раніше, вимірювалася витратами праці [174].

У наш час виділяють чотири основні підходи до систематизації менеджменту: функціональний, системний, ситуаційний та процесний [149].

Функціональний підхід розглядає управління як безперервну серію взаємозалежних управлінських функцій. У цьому підході виявляється функціональний погляд на процес управління, у якому реалізуються чотири функції управління: планування, організація, мотивація та контроль. Функції є основою для поділу управлінської праці, організації процесів управління, формування організаційних структур і, врешті-решт, створення функціональних видів менеджменту.

Системний підхід є найбільш значущим внеском у вивчення управління. Уперше організацію представлено як відкриту систему (раніше її розглядали як замкнуту систему), що включає в себе сукупність взаємопов'язаних підсистем елементів (люди, структури, завдання й технології), які орієнтовані на досягнення цілей в умовах мінливого зовнішнього середовища. Системний підхід орієнтований на досягнення цілей системи шляхом вибору та реалізації рішень, що базуються на обліку й аналізі всієї сукупності факторів, їхніх взаємозв'язків і взаємодій, що так чи інакше впливають на розв'язувану проблему. Представлення організації як системи уможливорює розгляд її з позицій відкритості, синергізму (система як єдине ціле дає кращий результат, ніж її окремі елементи) та ентропії.

Ситуаційний підхід базується на тому постулаті, що придатність

різних методів управління визначається ситуацією. Організація у своїй діяльності постійно перебуває в певних ситуаціях, на які треба реагувати. Оскільки таких ситуацій надзвичайно багато, то не існує єдиного оптимального способу управління організацією. Тому найбільш ефективним є той метод, що обраний відповідно до конкретної ситуації. При цьому вивчають не загальні, а конкретні риси організаційних, інформаційних та інших систем, аналізують не окремі об'єкти, а результати емпіричних досліджень безлічі однорідних об'єктів.

Акцентуючи увагу на тому, що дії керівників у їхній практичній діяльності мають змінюватися з урахуванням випадкових явищ і конкретних ситуацій (потреб та людського фактора), теоретики ситуаційного підходу розробляють моделі різних ситуацій та їхніх типових розв'язків у внутрішній сфері організації виробництва. Зазначимо, що ситуаційний підхід широко застосовують у різноманітних галузях управлінської діяльності, зокрема у сфері освіти, педагогічній діяльності. Теорія ситуаційного підходу виходить з того, що з погляду комерційних цілей фірми ефективними можуть виявитись як авторитарний, так і демократичний чи будь-який інший тип лідерства, для чого потрібні відповідні умови.

Цей підхід намагається пов'язати конкретні прийоми та концепції з ситуаціями, що конкретно виникають, і тим самим забезпечити ефективне досягнення цілей організації. У багатьох ситуаціях, що відрізняються значною складністю, вироблення управлінського рішення потрібно пов'язати з конкретними прийомами, які приводять до найменшого негативного ефекту. А зробити це, використовуючи ситуаційний підхід, надзвичайно складно. На наш погляд, перевагу над ситуаційним підходом має системний підхід, за якого використовують усі наявні в менеджменті підходи.

Усвідомлення того, що організації є складними відкритими системами, які складаються з декількох взаємозалежних підсистем, допомагає зрозуміти, чому кожна зі шкіл управління виявилася практично прийнятною лише в окремих ситуаціях. Кожна школа прагнула зосередити увагу на якійсь одній підсистемі організації. Біхевіористська школа в основному займалася соціальною підсистемою. Школа наукового управління й науки управління – в основному технічними під-

системами. Тому часто вони не могли правильно визначити основні компоненти організації. Жодна з цих шкіл серйозно не замислювалася над впливом зовнішнього середовища на організацію.

Розуміння потреби враховувати зовнішнє оточення і зовнішні сили, які впливають на організацію, з'явилося в кінці 50-х років ХХ століття. Це стало одним з найважливіших внесків системного підходу в науку управління, оскільки підкреслювалася потреба керівника сприймати свою організацію як цілісність, що складається з взаємопов'язаних частин з величезною кількістю зв'язків із зовнішнім світом.

Процесний підхід передбачає розуміння організації (об'єкта керування) як процесу, залежно від тієї конкретної проблеми, яку в поточний момент розв'язують або щодо якої ухвалюють рішення. Процесний підхід дозволяє менеджеру структурувати всі здійснювані в рамках організації професійні дії в їхній логічній послідовності, пов'язуючи вхід з виходом системи. Отже, управлінський процес починається з моменту контактів з постачальниками ресурсів, що надходять в організацію, і закінчується моментом передачі результату своєї діяльності споживачеві. При цьому розглядають не окремі елементи організації або функціональні сфери, а окремі процеси або процесні блоки. Цей підхід широко використовують під час розробки систем якості на основі міжнародних стандартів ISO 9000:2000. Його також покладено в основу сучасних концепцій, як-от: мінімізація витрат виробництва, оптимізація виробничого процесу, максимізація прибутку, підвищення конкурентоспроможності.

Системи управління японських фірм, на перший погляд, мало чим відрізняються від американських. Однак використання традиційних японських управлінських прийомів, в основі яких лежать суто національні особливості, породило сучасні оригінальні японські системи управління виробництвом. Засновниками японської системи менеджменту є Ібука, Ісізака, Курата, Мацусіта, Моріата, Хонда та інші [149]. Помітно, що системи управління японськими фірмами випливають зі стратегії (довгострокових цілей), обраної на певний період. Головна відмінність систем управління японських фірм від систем західних країн полягає не в статичній (конструктивній) формі, а в системі взає-

мозв'язків. Вони відбивають специфіку культури, притаманну кожній країні.

В основі японського менеджменту лежить принцип, яким керується більшість японців, – «корпорація передусім». Цей принцип є одночасно і секретом успіху великих корпорацій Японії, і фактором, що породжує різні суперечності японського суспільства. Концепція «японського типу управління» базується на трьох стовпах: система довічного найму, система підвищення зарплати за вислугою років і поділ профспілок за компаніями. Але такі зобов'язання можуть взяти на себе тільки великі компанії. Проте дрібні підприємства, з кількістю зайнятих менше 300 осіб дають понад 80 % валового національного продукту, і на них працює 80 % робітників Японії. Саме цей сектор економіки останнім часом найбільше постраждав від економічного спаду.

Тому зрозуміло, чому тільки 53 % японських робітників з числа опитаних відзначили задоволеність своєю роботою на відміну від 83 % американських або 57 % українських робітників. Тільки 28 % опитаних японських робітників вважають, що начальство їх не турбує, тоді як серед американських робітників таку відповідь дали 79 %. Не дивно, що 68 % американців готові працювати більше, щоб допомогти своїм компаніям, тоді як серед японців тільки 15 % висловили таке бажання [153].

Отже, менеджмент стосується всіх без винятку соціальних систем, зокрема системи освіти, оскільки він [174]:

- має міждисциплінарний характер і розглядає свій об'єкт – діяльність менеджера (керівника) як особи, яка здійснює управління процесами функціонування підприємства;
- виявляє прагматичну позицію, тому що в усіх аспектах спрямований на поліпшення справ організації щодо досягнення нею ефективності й прибутку;
- утворений операційними знаннями, що слугують організації для виконання конкретних дій;
- оперує мовою, покликаною мобілізувати зусилля людей на реалізацію поставлених загальних цілей організації, стимулювати їхню активність у напрямі досягнення найкращих результатів.

Багато сучасних дослідників менеджменту, думку яких ми поділяємо, розглядають його як єдиний загальний для всіх інститут, який вже переступив межі національних держав, оскільки саме він забезпечує соціально-економічний розвиток суспільства. Сучасний менеджмент усе більше має міждисциплінарний характер і розглядається одночасно як точна, так і гуманітарна наука; як сума результатів, які можна об'єктивно перевірити й підтвердити, так і система переконань та практичного досвіду, тобто як своєрідна культура управління, властива розвиненій гуманістичній цивілізації, що прагне глобалізувати зусилля людства як ноосферне явище.

У наш час підприємство, фірма, організація починають сприйматися як елементи природи. Неможливо зрозуміти на рівні логіки, що підприємства створені не для того, щоб постійно брати з природи ресурси і нищити її своїми відходами, а для того, щоб забезпечити розвиток суспільства, кожної особи [131, 199]. Тим самим нова парадигма менеджменту наблизилася за духовним змістом до ідеалів ноосфери і відкриває сенс нашого існування: збереження життя на Землі [3].

У процесі еволюції сучасна парадигма управління в менеджменті послідовно використовувала все більш витончені методи і психологічні схеми організації взаємодії людей у процесі виробництва. Зокрема, парадигма ділового адміністрування містила три основні концепції: науковий менеджмент Ф. Тейлора; функціональний підхід і його принципи управління А. Файоля; бюрократію і соціологію М. Вебера. Проте ці концепції відверто експлуатували психофізіологічні основи управління: економічний примус до праці, страх втратити місце роботи, стимулювання за результатами роботи. Перенесений з природничих наук механістичний підхід до організацій припускав як об'єкт управління вузько практично орієнтованого індивіда – «економічну людину» А. Сміта. Завдання ж менеджменту при цьому полягало в тому, щоб оцінити ситуацію, в якій опинилася людина, і підібрати відповідний стимул, зовнішній або внутрішній, економічний, фізичний, – і отримати реакцію: роботу ногами, руками, головою, голосом; реакцію, що дозволяє задовольнити бажання, сформовані ситуацією: голодом, спрагою, убогістю, безправністю, болем, страхом тощо. Створення ієрархії влади і системи правил забезпечувало організацію кон-

тролю за поведінкою деперсоніфікованих до ролі гвинтиків і важелів бюрократичної машини співробітників.

Доктрину «соціальної людини», що прийшла на зміну концепції «економічної людини», висунула в США школа «людських стосунків» у 30-і роки ХХ століття. Завдяки Е. Мейо, яка проводила хоторнські дослідження, з'явилася можливість підвищити продуктивність праці лише впливаючи на самого працівника, «олюднюючи» соціально-трудова стосунки. Дослідження М. Фоллета також переконливо довели доцільність відкритого спілкування з працівниками. Сучасна організація характеризується як відкрита система, яка безперервно взаємодіє з невизначеністю довкілля, використовуючи в усій повноті інтелектуальний і духовний потенціал персоналу, що застосовує технології ситуаційного управління. Основною її метою є виживання і розвиток у змінному середовищі.

Використання ситуаційного підходу дає початок концепції «менеджменту знань», яка склалася в останнє десятиліття ХХ століття і створила передумови подальшого розвитку парадигми сучасного менеджменту на основі бачення людини цілісної, яка вміє використовувати сповна всі риси свого мислення [174]. Це обумовлено такими принциповими змінами в управлінні, як глобалізація економічних й інформаційних процесів, безперешкодна міграція населення, загальне і швидке підвищення кваліфікації робочого й управлінського персоналу, посилення непередбачуваності ситуацій у багатьох сферах життєдіяльності організацій.

Сталася зміна культури і провідних цінностей менеджменту: розв'язання проблем – у змінних і невизначених ситуаціях; технології з механістичних (фізичних) перетворилися на електронні; виконувани співробітниками функції набули особистісного, ментального характеру; структури втратили ієрархічну структуру і стали горизонтальними. Влада і контроль передаються на нижні рівні організації, а люди прагнуть до кар'єрного злету, який відкриває всі шляхи для індивідуального зростання і набуття майстерності в розв'язанні складних завдань. До того ж, лідерство менеджерів набуває рис влади і прагнення до перетворень; кваліфікація виконавців аж до робочих місць відрізняється складністю і різноманіттям; завдання розв'язують команди, а не інди-

віди. Новий світ характеризується зацікавленістю глобальними ринками і постачальниками, орієнтацією не стільки на прибуток, скільки на споживачів, підходом до інформації як головного ресурсу, ставленням до найвищої якості як до норми. Управління, здавалося б, втратило сенс, оскільки контроль за змінами вже недоступний ні індивідам, ні компаніям.

Зазначені зміни спричинили виникнення організацій, що навчаються (Learning Organizations). Потреба у виникненні такої теорії зумовлена різким підвищенням складності всіх соціальних й економічних процесів, появою нових інформаційних технологій і постійною зміною їх, потребою постійного оновлення знань тощо. Організацією, що навчається, може бути визнана компанія, у якій кожен співробітник займається виявленням і розв'язанням проблем, що забезпечують організації можливість безперервних експериментів, змін і вдосконалень, які сприяють її зростанню, навчанню й досягненню цілей. Засаднича ідея організації, що навчається, – орієнтація на розв'язання проблем, на протизвагу орієнтованим на досягнення високої ефективності традиційним компаніям. В організації, що навчається, кожен співробітник прагне до ідентифікації проблем, розв'язання яких сприяє розумінню особливих потреб споживачів.

Згідно з концепцією П. Сенджа [218], умова побудови організації, що навчається, – це засвоєння її менеджерами п'яти принципів:

- *системне мислення*. Усі співробітники компанії мають чітко усвідомлювати як загальні принципи діяльності компанії, так і власні завдання і цілі відділів, у яких вони працюють. Кожен її член має змогу зробити внесок у досягнення загальних цілей;

- *загальне бачення*. Організація повинна визначити загальні для її співробітників прагнення, своє основне призначення, а також генеральний план дій, що поділяється всіма її членами;

- *компетентність* (індивідуальна майстерність). Співробітники мають добре розбиратися в робочих завданнях, людях і процесах, за які вони несуть відповідальність; отримання ними досвіду має бути тісно пов'язане з виконуваною роботою;

- *готовність до виклику*. Потрібно ретельно проаналізувати сучасний спосіб мислення з метою ідентифікації ризиків і небезпек, но-

вих принципів поведінки, що перешкоджають ухваленню неефективних рішень. Часто людина настільки міцно прив'язана до старої парадигми, що навіть не усвідомлює цього;

- *командне навчання*. Співробітники мають енергійно сприяти успіху команди, використовувати переваги командної праці, прагнучи до досягнення не суто особистих цілей, а загального генерального бачення виробничих завдань.

Менеджери, що займають вищі посади в організації, що навчається, мають бути лідерами, їхнє бачення майбутнього поділяють усі співробітники. Такі менеджери розробляють засадничі ідеї, цілі і базові культурні цінності, що формують поведінку працівників і їхнє ставлення до праці. Бачення, зазвичай, розуміють як бажаний довготерміновий результат (чи результати) діяльності організації. Усвідомлення цього дозволяє працівникам самостійно розв'язувати проблеми, що виникають у процесі праці. Основні культурні цінності – це принципи, на фундаменті яких будується вся діяльність організації, прийнятні методи досягнення цілей компанії і довгострокових результатів.

Традиційна організаційна структура ієрархічного типу, найбільш адекватна в адміністративно-командному середовищі, поступається місцем новим, горизонтальним, що забезпечують підтримку самокерованих конкурентних команд, які складаються з представників різних відділів і різних рівнів управління. Проблема якості – центральне питання на усіх рівнях, що виходить за рамки компетенції окремих фахівців. Працівники самостійно контролюють і вдосконалюють якість продукції, інженери, плановики, бухгалтери працюють пліч-о-пліч з виробничими робітниками, що дозволяє прискорити процес ухвалення рішень.

Ключ до успіху робочих команд – взаємообмін інформацією. У сучасних організаціях дані про бюджети, прибутки і витрати відділів, раніше доступні тільки вищому керівництву, мають бути відкриті для всіх. Відповідно до нової парадигми «перебір» інформації набагато менш небезпечний, ніж її «недобір». До того ж, працівникам радять частіше цікавитися матеріалами колег. Відкритий менеджмент покликаний сприяти формуванню в організації атмосфери довіри, почуття приналежності до компанії.

Якщо визначальною парадигмою ХХ століття була віра в рівновагу, у те, що «в усьому можливі стійкість і доцільність», то новий підхід до бачення світу базується на умоглядному сприйнятті, яке дуже далеке від уявлень про рівновагу. Відсутність рівноваги означає, що в хаотичному світі ніщо не є стійким. Нова парадигма припускає пошук прийняттого стану в процесі безперервних змін [174] і потребує радикального перегляду всієї філософії сучасного бізнесу, виробництва і культури, зміни психології осіб, які працюють, особливо нового покоління управлінських кадрів, значного підвищення їхньої компетентності, зміцнення й зростання особистісного і професійного потенціалу. Отже, основні вихідні передумови нової парадигми менеджменту:

- ставку роблять на людину, яка самореалізується (на відміну від людини економічної і соціальної);
- організацію розглядають як живий організм, що складається з людей, об'єднаних спільними цінностями, як «клан»;
- Організація має постійно оновлюватися, що визначається внутрішнім прагненням і спрямуванням на пристосування до зовнішніх чинників, головним з яких є споживач;
- організація повинна мати такі характеристики:
  - а) невеликі підрозділи, укомплектовані меншою кількістю, але більш кваліфікованих людей;
  - б) невелика кількість рівнів управління;
  - в) структура, заснована на групах (командах) фахівців;
  - г) характер і якість продукції, графіки і процедури роботи орієнтовані на споживача.

1.3 Ретроспективний аналіз становлення безпеки життєдіяльності як науки

Незважаючи на досвід Росії, де фактично започатковано безпеку життєдіяльності як науку, у нашій країні її стан переважно залишається невизначеним. Однією з основних причин, на думку деяких учених, є відсутність суттєвих історичних коренів цієї науки. Автори кращих підручників і посібників з безпеки життєдіяльності починають історію її розвитку з опису досліджень умов праці Гіппократом та Аристоте-

лем [25, 30, 69, 79, 80]. Далі, на їхню думку, про найбільш небезпечну гірничу справу писали відомі лікарі і дослідники Парацельс, Р. Агрікола, Б. Рамаціні, а М. Ломоносов видав трактат з основ гігієни та безпеки праці в металургії та гірничій справі. І, нарешті, М. Зелінський розробив протигаз.

Такий підхід до з'ясування витоків безпеки життєдіяльності як науки є дуже однобічним, оскільки розглядається один аспект загальної проблеми безпеки людини – безпека праці. Історія людства загалом і безпеки життєдіяльності зокрема передусім містить питання невиробничої безпеки. Наші традиційні уявлення про історію науки і техніки починаються з того часу, коли первісні мисливці й землероби винайшли колесо та скребачку, почали спостерігати за навколишніми явищами. Зрозуміло, що й витoki безпеки життєдіяльності теж починаються в первісному суспільстві, коли зроблено ці винаходи для підвищення безпеки та якості життя. Подальший процес біологічної еволюції людського суспільства завжди був нерозривно пов'язаний з його соціально-економічним розвитком: мисливсько-збиральницька й аграрна культура, індустріальне суспільство і постіндустріальна епоха.

На початку виникнення людської цивілізації окрема особа не могла вижити в боротьбі з природою, тому об'єднання людей у первісну общину було спрямоване на спільне збирання дарів природи, полювання, рибальство. Первісна людина брала від природи рівно стільки, скільки їй було потрібно для забезпечення життєдіяльності, і практично не вступала в активну взаємодію з природою. Виділенню людини з тваринного світу сприяло виготовлення і використання зброї, знарядь мисливства і праці, а в подальшому – вогню. Використання вогню, з одного боку, зробило людство менш залежним від природних чинників, з іншого – значно посилило його вплив на біосферу. Людина почала істотно регулювати чисельність окремих видів тварин, рослин, забруднюючи місце свого проживання. Однак загалом її стосунки з природою ще залишались гармонійними. Річна кількість побутових відходів від групи в 20 осіб становила близько 10 т і розсіювалася на площі в 400 кв. км. Ці органічні відходи від їжі та одяжі були звичними для довкілля і швидко утилізувалися.

Наприкінці цього періоду (30–35 тис. років тому) почали висна-

жуватися мисливські природні ресурси, що змусило людей приручити тварин і перейти до землеробства та осілого способу життя (10–15 тис. років тому). З появою перших сільськогосподарських культур (гарбуза, гороху, квасолі, льону) на Сході виникли перші цивілізації, які змінили епоху варварства. Розвиток землеробства і тваринництва призвів до істотних змін у ландшафтах. Унаслідок вирубування лісів, спалювання степових ділянок, примітивного обробітку ґрунту, випасу домашніх тварин здійснювався значний вплив на такі компоненти природних ландшафтів, як дикі види тварин і рослин, ґрунтовий покрив та обмін вологи й енергії.

За оцінками демографів, в епоху землеробства починає зростати чисельність населення, його щільність. Перші землероби і скотарі об'єднуються в групи від 300 до 500 осіб. Розведення домашніх тварин, скупчення їх в околицях населених пунктів, випас на обмежених ділянках призвели до деградації трав'яного покриву, лісово-чагарникових ділянок, розвитку пустель у низці регіонів світу. Навколо поселень починають накопичуватися відходи, нечистоти, забруднюються ґрунти і водойми, що сприяє поширенню збудників інфекцій. Отже, людська діяльність посилювала негативні тенденції в змінах природних умов.

Реакцією на перші виклики природи стало виникнення потужних людських цивілізацій у дельтах рік Нілу, Йордану, Тигру і Єфрату, Інду, які перетинають посушливий Афразійський степ. У долині Нілу відповіддю на природні небезпеки став генезис єгипетської цивілізації, Тигру і Єфрату – шумерської, Інду – так званої індської культури (якщо припустити, що остання не є відгалуженням шумерської цивілізації, а має самостійні і незалежні корені). Після закінчення льодовикового періоду на афразійській території почали відбуватися кліматичні зміни, що призводило до спустошення земель і погіршувало умови існування примітивних суспільств. Мисливці і збирачі афразійських саван, які не змінили у відповідь на цей виклик ні свого місцеперебування, ні свого способу життя, поплавилися за це повним вимиранням. А ті, хто змінили свій спосіб життя, і, перетворившись з мисливців у пастухів, почали майстерно водити свої стада за сезонним маршрутом міграції, перетворилися на кочовиків афразійського сте-

пу. Були й такі, які його не змінили, але пішли на північ, де мушили протистояти північним холодам, і на південь у пояс мусонів, де потрапили в комфортні умови тропічного клімату. Були племена, які на небезпеку посухи відповіли і зміною батьківщини, і зміною способу життя.

Ця подвійна захисна реакція на небезпеку означала в історії людства динамічний процес перетворення примітивних племен афроазійського степу, які зникали, у потужні давньоєгипетську і шумерську цивілізації. Зміна батьківщини була не такою значною територіально, але принциповою з погляду зміни старих виснажених пасовищ на непрохідні болота, що докорінно змінило спосіб життя представників цих племен, перетворивши їх із збирачів у хліборобів. Ніхто не знає, чи ця реакція на небезпеку безумовно загинути у Ліванській пустелі, чи невеличка надія врятуватися в неприступних болотах, була виявом надзвичайної хоробрості чи актом відчаю, але природа була скорена.

Генезис єгипетської й шумерської цивілізацій є результатом однотипних реакцій на природні небезпеки, тому матеріальна культура цих двох цивілізацій однотипна. Духовні ж характеристики – релігія, мистецтво і навіть громадське життя – виявляють менше схожості. Аналогічно відбувався генезис китайської цивілізації. Зародження цивілізації в нижній долині Жовтої річки було реакцією на ще більші небезпеки, ніж у Єгипті. Випробування заболочуванням і повеннями супроводжувалося сильною спекою влітку і надзвичайними холодами взимку. Особливістю зародження цивілізації став низький культурний рівень.

Взаємозв'язки між живими істотами, неживою природою і людиною почали розглядати ще античні філософи та мислителі, зокрема Аристотель, Гіппократ, Гомер, Плутарх, Теофраст. У їхніх працях людина, хоч і мала відповідне місце як мисляча і певним чином вільна у своїх діях істота, однак її життя підпорядковувалося волі богів [74, 197, 237].

Отже, первісна людина сприймала природу синкретично, як щось єдине і неподільне, відчуваючи себе її частинкою. Ставлення людини до всього живого та до природи загалом характеризувалося всеохопною любов'ю і милосердям. Між групами первісних людей і землею,

на якій вони існували, встановилися відносини співучасті, коли кожна соціальна група відчувала себе містично пов'язаною з тією частиною території, на якій вона здійснювала свою життєдіяльність, на якій живуть і ростуть певні види тварин і рослин, що забезпечували життя теперішнього і майбутніх поколінь до виникнення землеробства і тваринництва. До наших часів збереглася молитва племені чинук (США): «Ми звертаємось до Вас, мешканці вод, лісів і ланів, наші брати та сестри – олені і вовки, голуби і орли, велетні-кити і дельфіни, тюлені й акули, ви мешкаєте з нами у північно-західній місцевості і ми просимо вас навчити нас, відкрити нам шлях» [248]. Безумовно, такий архетип сприйняття природи дозволяв людині органічно вписуватися в природні обмінні процеси, істотно не порушуючи їхню рівновагу. Людина прагнула пристосуватися, а не перетворювати довкілля, і робила це з мудрістю, яка дивує наших сучасників.

У рамках політеїстичних уявлень усі живі істоти і навіть нежива природа мали свого духа, який охороняв їх. Тому налаштуватися на відповідальну і небезпечну діяльність допомагав деякий умовний ритуал (деякі пози, звуки, слова). Уникнути небезпеки допомагало те, що людина не забувала задобрити злих і добрих духів. Перед тим, як зрубати дерево, вийти на полювання чи навіть поставити сіті, треба одержати милість духа дерева, дикого звіра чи ріки [18, 51, 89]. Згадавши про них, згадав і про небезпеки, а це вже непогано. У цьому сенсі знання про злі і добрі духи спрацьовує, мабуть, анітрохи не гірше, ніж знання сучасної спеціальної інструкції з безпеки життєдіяльності чи охорони праці. А, може, і краще, оскільки звично прочитаний і не завжди зрозумілий для всіх текст такої інструкції необов'язково так само добре збуджує важливі тут емоції, як це роблять яскраві міфи.

Обов'язковою умовою цього ритуального дійства завжди була присутність усіх членів громади, зокрема дітей, у свідомості яких пасивно чи активно формувалися певні стереотипи безпечної поведінки, основою якої був страх та повага до всемогутньої природи. Тобто гармонія людини з природою розглядалася не інакше, як через пасивну покору їй, оскільки у свідомості людини природа асоціювалася з ідеєю її безмежної могутності [197].

У більш пізніх філософських концепціях епохи античності людину

тлумачать, з одного боку, як органічну складову природи, а з іншого – як істоту, яка належить об'єктивному світові «вічних» ідей і сутностей, і таку, яка є першоосновою пізнання законів довкілля [197]. Ця архаїчна система уявлень зосереджується на двох феноменах буття: власне людині, її духовному світі й довкіллі. Водночас суспільство формувало суспільну поведінку і моральність, на яких базувалися стосунки людей з довкіллям і між собою. І якщо зняти з поля зору зміни біфуркаційного характеру, насамперед розшарування суспільства за релігійними і політичними поглядами, етнічною приналежністю та суто економічними факторами, то такі процеси взаємної адаптації природи і суспільства відбувалися впродовж багатьох століть. Власне, ці процеси відтворено в надзвичайно багатогранних стосунках людини і природи, що відбито в історії і фольклорі українського народу, наукових працях та літературних творах. Їх аналіз дозволяє стверджувати, що українська історія може пишатися тисячолітньою традицією безпечної життєдіяльності [158, 197].

Усна народна творчість, незважаючи на всі перепони часу, донесла до нас уявлення наших пращурів про визначальну роль безпеки в усіх видах їхньої діяльності з прадавніх часів усвідомлення себе людиною. Основним принципом створеної ними системи безпеки стала персоніфікація, у якій перевага надавалася світлим богам: Ярилу, Вирію, Сварожичу, Світовиду, Білобогу, Дажбогу, Господарю та іншим «домашнім» богам, які живуть у гармонійному світі і самі ж цю гармонію створюють, слідкують за її дотриманням, як на небесах, так і на землі, під землею [89]. На думку наших пращурів, ця персоніфікована система безпеки була потрібна для захисту людей від усіх відомих їм на той час небезпек, також представлених в усній народній творчості як ієрархічної, заснованої на родинних зв'язках системи персоніфікованих негативних образів.

Головними ж уособленнями небезпеки в прадавніх українців були Чорнобог і його дружина, у деяких джерелах – дочка Мара. Саме вони породили Пека, чортів та інші злі сили. Чорнобог – бог зла, ворог Вирію (раю в стародавній українській міфології), людей і світла, заступник усіх злих сил, володар підземного мертвого царства. Згідно з повір'ями, він постійно воює з Білобогом, головним богом добра, твор-

цем Землі, води, світла, батьком Перуна, захисником людей від зла. Отже, у стародавній українській вірі, як і в сучасній, існує поняття одвічної боротьби добра та зла.

Мара (Марена) – богиня зла, темної ночі, страшних сновидінь, привидів, хвороб (мору), смерті. За давньоукраїнською легендою, сіє на землі чвари, брехню, недуги. Слово «мара» збереглося в українській мові до сьогодні і є синонімом проявів важкої хвороби (марити). Це цілком логічно, адже, за повір'ями, Мара разом зі Змієм породила 13 доньок-хвороб, яких пустила по світу. Таке міфічне відтворення мало практичне значення, адже було першою медичною класифікацією за зовнішніми проявами захворювань, що допомагало в лікуванні. Їх опис запропоновано П. Троциним та О. Афанасьєвим [18]. Вогневиця – приносила людям високий жар тіла, тиф та інші хвороби. Глуханя – відбирала в людей слух і мову. Гризачка – викликала в людей хворобу серця. Жовтяниця – приносила людям жовчну хворобу. Кікімора – богиня поганих сновидінь. Коркуша – заражала людей коростю, віспою, обкидала чиряками і струпами тощо. Лідниця – викликала застуду, відморозувала людям кінцівки тощо. Ломота – міфічна потвора, що несла людям хвороби кісток, кінцівок, нарости на суглобах тощо. Лякливиця – викликала в людей переляк, боязкість тощо. Навія – приносила людям божевілля. Очниця – осліплювала людей, несла їм хворобу очей. Трясовиця (Пропасниця) – несла людям гарячку, смерть. Черевуха – викликала в людей хвороби шлунка та інших нутрощів.

Отже, Пек – цар пекла, а також війн, кривавих бійок, кровопролить і всілякої біди, що височіє над пеклом і ретельно стежить, як туди провалюються душі грішників, де їх мучить його прислуга – пекельники та чорти. Близьким до образу Пека або його варіантом є Пекун (Щезби) – маленький кровожерний божок, який хутко зростає, більшає до потворних розмірів, намагаючись зжерти якомога більше людей, якщо вони сваряться. За повір'ям, його могла подолати та знищити лише згода між людьми. Такі повір'я сприяли встановленню родинної та соціальної злагоди, тому що тільки громадою можна було протистояти цій потужній системі всіляких небезпек, що було захистом від соціальних небезпек.

Слово «безпека» складається з префікса «без» та кореня «пек», що означає відсутність впливу цього страшного персонажа, який приносить біди й небезпеки. Слово «небезпека» має заперечний префікс «не», відтак поєднання префіксів «не» і «без» означає, що дія відбулася, не без участі міфічного персонажа Пека й створила ті чи інші негативні обставини [89].

Поряд з образом Пека стоїть чорт (дідько, біс, диявол, сатана тощо) – один з найпоширеніших негативних персонажів стародавньої української міфології християнської доби. Чорти теж ділилися на мудрих, дурних, справедливих і збитошних. Якщо мудрі навчили людей добувати вогонь, пекти хліб, робити млини, вози, борошно тощо, то дурні – робити і пити горілку, курити, лихословити тощо. Справедливі встановлювали і відновлювали суспільну справедливість, а збитошні – трошили й ламали потрібні речі і знущалися над домашньою худобою. Крім уособлення різноманітних небезпек, у стародавній міфології були образи, які асоціювалися з психологічними станами людини. Одним із них була Желя – богиня печалі, скорботи, плачу. Історики та лінгвісти вважають, що саме від цього образу утворилися слова жаль, жалоба тощо.

Світло і добро людям ніс Дажбог (Даждь-бог, Ярило) – за найдавніших часів бог Сонця, а на початку нашої ери – бог лісів, гаїв, байраків, садів тощо. Дажбог сприймався нашими предками не тільки як бог Сонця, а і як дія, яка створює в людини бажання жити, бажання бачити себе у своїх діях, бажання вчитися, працювати, самостверджуватися, самовизначатися, зрештою – вмерти, боронячи життя і незалежність свого племені. Вочевидь, захисників мав кожен вид людської діяльності, помешкання тощо. Наприклад, Домовик (Домовий, Хазяїн, Дедо, Дідусь) – «хатне» божество, яке, за повір'ям, опікується життям усієї родини. Домовик творив не лише добро, він міг і покарати (наслати хвороби, невдачі, злидні) тих, хто нешанобливо ставився до своїх покійних родичів, скупився пригостити подорожнього, допомагати родичеві, сусідові, погорільцеві.

Одним з найдавніших і найпопулярніших у давніх українців «домашніх» богів був Чур (Цур, Шур) – охоронець домашнього вогнища, тепла, затишку, Бог добробуту, добрий дух дому та заступник роду

(«Чур тобі, Пек!»). Безпеку в обійсті пов'язували в прадавні часи з Дворовиком (Дворовий) – добрим духом обійстя, богом, який охороняв від мору, пожежі, грабунку всю живність і все добро у дворі, сприяв збагаченню, добробуту, щастю. Крім нього, були образи, що охороняли безпеку окремих будівель у дворі. Засіки та комори стеріг Кльоцник; господарчі будівлі – Сарайник; Конюшник охороняв конюшню і коней від усякого лиха, хвороб, пожежі тощо. Багато персоніфікованих захисників стояло на сторожі домашньої худоби, яка була основою добробуту наших пращурів. Возило і Табунник охороняли коней. Баган і Воструха дбали про домашню рогату худобу. Пасічник (Бортник, Бортняк) – давньоукраїнське божество, згідно з повір'ям, охороняло борті. Прикладом професійних охоронців був Гонило (Гениль) – давньоукраїнський бог чередників та чабанів. Він дбав про безпеку череди, отари, табуна, адже стадам завжди загрожують хижі звірі, хвороби тощо.

Відтворені в тих чи інших образах поняття безпеки, захисту, небезпеки, захворювань, вочевидь, у давні часи мали практичне застосування. Ця персоніфікація дозволяла ідентифікувати небезпеки для певних видів професійної діяльності, виділяючи природні та соціальні. Соціальні небезпеки, як засвідчує кількість образів, мали для наших пращурів значно більше значення, ніж природні: їх можна було попередити, змінивши психологію і ментальність людини. Природні небезпеки для них були практично невідворотними: їх неможливо уникнути, у деяких випадках можна лише частково послабити негативні наслідки.

Поклоніння образам, які персоніфікували захист та безпеку, давало змогу використовувати адекватні засоби захисту від тих чи інших небезпек, адже тут простежується відповідність певного образу територіальній, колективній та особистій безпеці, безпеці певного виду діяльності людини тощо. Це нагадує сучасні інструкції з охорони праці для певних видів професійної діяльності. А проведення традиційних народних обрядів (зустріч Весни, Івана-Купала тощо) не втратило своєї актуальності і в наш час, тому що сприяє оздоровленню організму людини, його фізіологічному очищенню і зняттю психологічної напруги, стресу, що підтверджено дослідженнями науковців.

Символи й персоніфікації безпеки і захисту існують практично у всіх народів та у всіх релігіях. У китайців та в деяких давніх релігіях сходу символом пильності і безпеки був дракон. Навіть поверхневий аналіз стародавньої міфології дозволяє побачити цілісну, структуровану систему забезпечення людини, ґрунтовно розроблену ще в стародавні часи. Безпеку в той час не розділяли на виробничу і невиробничу, адже не існувало поняття виробництва в сучасному його розумінні. Такий цілісний підхід до розуміння й вивчення питань безпеки є ефективним і логічним, адже дозволяє забезпечувати комплексно.

Релігійна свідомість населення після хрещення Русі не стала єдиною і цілісною. Представникам нового – християнського – світогляду довелося визнати існування всіх незлічених слов'янських богів, прирівнявши їх до бісів, і святість традиційних культових місць для будівництва нових храмів. Волхви існували, принаймні, до XIII ст., а суспільство ще в XIII–XV ст. зберігало старий погляд на релігію як на сукупність знань таємничих сил природи і засобів жити з ними в ладу. Та й до наших часів священик залишається професіональним виконавцем магічних актів освячення води, будинків, полів тощо, щоб проганяти незлічених дрібних демонів.

Науково-педагогічний аналіз [58, 89, 197] свідчить, що в педагогічній думці періоду Київської Русі, незважаючи на суперечливість поглядів щодо сенсу життя людини, чітко простежуються мотиви обов'язково готувати дитину до небезпек, що оточують її впродовж життя, формувати в неї вміння розпізнавати різноманітні прояви їх, щоб запобігти їм або ж підготуватися до них. Виникнення міських поселень у 3–4 тисячолітті до Р. Х. призвело до подальшої концентрації населення, розвитку системи комунікацій і внесло істотні зміни в навколишню природу. Відбувався процес подальшого окультурення ландшафтів, який проявлявся в зміні їхньої структури, збідненні видової різноманітності, забрудненні водойм, ґрунтів, повітряного середовища. В епоху античності внаслідок посиленого антропогенного тиску на природні процеси відбулися негативні зміни в багатьох регіонах світу: на узбережжі Середземного моря, Месопотамії, Єгипту, Середньої Азії, Південно-Східної Азії, Центральної Америки тощо.

«Батько медицини» Гіппократ (460–370 рр. до Р. Х.), який запро-

понував науковий підхід до хвороб людини та їх лікування, довів, що хвороби викликані природними чинниками. У його трактаті «Про повітря, води і місцевості» зроблено висновок про вплив географічних умов і клімату на особливості організму, властивості характеру мешканців і навіть на суспільний лад. Він уперше виділив чотири основні типи темпераменту: сангвінічний, холеричний, флегматичний і меланхолічний. В умовах соціально-політичного і культурного занепаду Греції (IV–III ст. до Р. Х.) інтерес до теоретичного з'ясування картини світу, природи, людини, яка діє в ньому, космології, астрономії і фізики повсюдно падає. Філософів цікавить уже не стільки питання про те, що є і як існує світ, скільки питання, як треба в ньому жити, щоб уникнути бід і небезпек, які виникають з усіх боків [237].

Один із найвідоміших філософів і вчених-енциклопедистів Аристотель (384–322 рр. до Р. Х.) – вихователь володаря Македонії Олександра, який підкорив десятки держав і створив наймогутнішу світову монархію давнини – розробив учення про основні принципи буття, суспільні властивості людини, умови праці землеробів, ремісників, торговців, найманих працівників, військових. Послідовником Аристотеля став грецький філософ Піррон, який брав участь в індійському поході Олександра Македонського (329 р. до Р.Х.) по захопленню Середньої Азії та Індії, де він познайомився з працями індійських аскетів. Після цього Піррон змінив поширену в той час філософську думку про просте «споглядання» життя на потребу активної діяльності людини, щоб звільнитися від бід, небезпек, ненадійності, страху й хвилювань, якими наповнене і зіпсоване наше життя.

У римській міфології богинею, а точніше персоніфікацією, громадської й особистої безпеки вважали Секурітату (Секурітас, Securitas). Вона мала вигляд жінки зрілого віку, що сидить чи стоїть біля колони з піднятою правою рукою. Залежно від конкретного образу, вона була символом безпеки світу – «Securitas Orbis», безпеки імперії – «Securitas Augusti», «Securitas Imperii», постійної безпеки – «Securitas Perpetua», безпеки римського народу – «Securitas Populi Romani» тощо.

Останнім етапом у розвитку аграрної культури стала епоха феодалізму (V–VI ст.). Характерною особливістю для неї було широке ви-

користання у виробничих процесах природних енергетичних ресурсів – вітрових і водних. Вітрові й водні двигуни почали використовувати на млинах і мануфактурах. Роль тягової сили в господарських процесах виконували воли, коні, інші домашні тварини. З'являються перші законодавчі акти природоохоронної спрямованості, які регулювали мисливство, оберігали водно-болотні угіддя, озера, ліси. Розвиток географічного кругозору людства, завдяки великим географічним відкриттям і накопиченню значної кількості емпіричних знань, вимагав теоретичного узагальнення й осмислення їх. Однак наука ще перебувала під контролем релігійних догм.

Зіткнення двох надзвичайних особистостей – улюблений сюжет великих міфів та драм. «Живи небезпечно» – ідеал Заратустри в Ніцше, для Бога – потреба. Бог ні за яких обставин не може відхилити виклик диявола. Отже, якщо боже створіння спокушається дияволом, то в Бога з'являється можливість починати нове творіння. Перша стадія творіння – перехід людини в динамічний стан «янь» зі статичного «інь» як реакція на якусь спокусу, дозволяє Богу постійно відновлювати свою творчу активність. Але за цей стан невизначеності платить не Бог, а людина. Друга стадія творіння – це кризи. Людина усвідомлює, що її динамічна дія, яка вивільнила творчу силу Бога, направила її саму на шлях страждання або навіть смерті. У розпачі вона постає проти жахливої долі. Криза ускладнюється усвідомленням себе лише божим інструментом, засобом для досягнення його мети [233].

Одна з найважливіших рис християнського ставлення людини до природи – двоїстість, протиставлення духу людини її тілу (плоті). Згідно з цим, людину з божественним, вічним, небесним ріднить її розумна душа, а з тваринною основою – чуттєвість. Нероздільність людини із земним життям зумовлює її вічну «гріховність». Про одвічну боротьбу цих двоїстих основ людської природи – божественної і земної – писав один з перших християнських теологів Августин Блаженний. Тілесний бік людського життя зводився до повного презирства, а людина, яка живе по людині, а не по Богу, – уособлення диявола [233]. Таке двоїсте ставлення до природи призводило до того, що одні релігійні мислителі славили природу як творіння Бога, тоді як інші вважали, що людина як вище творіння Бога – «вінець природи» – може ро-

бити з нею все, що їй заманеться. Це не могло не позначитися на ставленні людини до природи, яке ставало дедалі більш агресивним і прагматичним.

Військові походи арабів у середині VII – на початку IX століть завершилися завоюванням країн Близького та Середнього Сходу, Північної Африки і створенням Халіфату. Відбулося взаємозбагачення культур і виникнення середньовічної арабської культури. У другій половині IX–X століть народи Середньої Азії та Персії звільнилися від арабського панування, і їх наука, культура, економіка почали стрімко розвиватися.

До наших часів дійшло близько 240 наукових праць («Книга зцілення», «Книга рятування», «Вказівки та настанови», «Книга знання», «Канон лікувальної науки» з п'яти книг тощо) з 450, написаних у 1000–1037 роках видатним вченим Середньої Азії Абу Алі ібн Сіною (Авіценною), з таких галузей науки, як філософія, медицина, логіка, психологія, природознавство, астрономія, математика, хімія, етика, біологія тощо. Зокрема у першій книзі «Канона лікувальної науки» ібн Сіна зазначав, що в класичних науках пізнання речей відбувається через пізнання причин і джерел, якщо вони їм властиві, або через пізнання їхніх проявів й обов'язкових істотних ознак.

На його думку, причини бувають чотирьох видів: матеріальні, дієві, формальні і кінцеві [1]. Матеріальними в діяльності людини є органи людини, їхній стан. Дієві причини впливають на стан людини: повітря, вода, їжа, напої, країна проживання, житло. До формальних належать характер і темперамент, психічні особливості людини. Кінцевими є дії. Авіценна ретельно виклав поняття природи (врівноважена, неуврівноважена), сил (душевні, природні і тваринні). Він також розглянув загальні питання збереження здоров'я; виховання дитини з моменту народження, під час переходу в підлітковий вік, у період змушнення (фізичні вправи та процедури, режим харчування, пиття, відпочинку й активних дій); режиму життя людей похилого віку; зміни місць проживання та режимів життя мандрівників (утома, перегрів, переохолодження, обмороження, їжа, харчування) [1].

У педагогічній теорії і практиці епохи Відродження людину почали вважати основною цінністю суспільства, а проблеми безпеки жит-

тедіяльності тісно пов'язували з її фізичним розвитком, вихованням гігієнічних навичок, підготовкою дитини до виживання в різних екстремальних ситуаціях. Гостро постала ця проблема в період так званого «нового» періоду суспільного розвитку, коли почала проявлятися соціальна нерівність і на його передові позиції вийшла буржуазія. Уперше зроблено спроби позбутися релігійного дуалізму, поновити в правах природний, чуттєвий початок і витіснити Бога як творця на другий план. Д. Бруно висунув ідею множинності світів – передову для того часу і досить радикальну. На його думку, Всесвіт ніколи і ніким не створювався, існує вічно, поширюючи вплив своїх законів на все в ньому наявне, а Бог повністю ототожнюється зі світом, з природою. Звідси почалося вивільнення природознавства від теології.

І все ж природу продовжували розглядати вузько – у плані природної здатності людини долучитися до культури. Природа була допущена в гуманістичну культуру як неодмінна умова лише в перетвореному, очищеному вигляді, тобто окультурена. Формується настанова: культура вища за натуру, виникає питання про зверхність людини над природою. Найбільш яскраво і послідовно цю настанову обґрунтовано й утверджено в нові часи [183]. Усталюється утилітарно-практичний підхід до природи (Г. Галілей, Р. Декарт, Ф. Бекон), обґрунтовується панування людського розуму над природою. Р. Декарт доводить потребу створення практичної філософії, пов'язаної з розвитком техніки, з мануфактурно-ремісничою працею, з матеріальним добробутом індивіда і суспільства.

У філософії, крім протиставлення людини природі, існував напрям, який відстоював єдність людини і природи як цілковитого підпорядкування людини законам останньої як частини цілому. Б. Спіноза стверджував, що людина, доки вона залишається частиною природи, мусить дотримуватися її законів, тому що, поки вона так чинить, вона щаслива [237]. Його підтримували Ж. Руссо, П. Гольбах [183]. Отже, природне середовище починає сприйматися як невичерпне джерело багатств [233]. Цей архетип утвердився на багато років і, по суті, домінує понині. На нього не змогли істотно вплинути навіть філософські погляди І. Канта, Г. Гегеля, Й. Фіхте, у яких світ природи і світ людини не взаємодіяли один з одним. Й. Фіхте взагалі категори-

чно заявляв про бажання бути володарем природи, щоб вона служила йому; мати на неї вплив, відповідно до його сили, вона ж не повинна мати на нього впливу; бути незалежним від природи і взагалі від будь-якого закону, який він не сам для себе встановив [237].

Інтенсивне ремісництво і початок промислового прогресу стимулювали розвиток науки, будівництва, архітектури, мистецтва, літератури, медицини тощо. Лікарі епохи Відродження (Агрікола, Парацельс) докладно описали важкі умови праці, якими вирізнялися гірничорудні та металургійні підприємства того часу. У 1700 р. вийшла книга Бернардино Рамаціні «Роздуми про хвороби ремісників», у якій розглянуто питання гігієни праці і патологічних змін, що виникають в осіб різних професій. М. Ломоносов (1711–1765 рр.) написав основоположні праці про безпеку в гірництві. Питання гігієни праці висвітлено Ф. Ерисманом (1842–1915 рр.) у книзі «Професійна гігієна фізичної та розумової праці» (1877 р.). Значний внесок у розвиток гігієни праці зробив І. Сеченов (1829–1905 рр.), який у «Нарисі робочих рухів людини» науково обґрунтував роль центральної нервової системи та органів чуття людини в процесі праці.

У дисертаційному дослідженні Н. Герман [58] проаналізовано праці українських педагогів та просвітителів більш пізнього періоду: І. Вишенського, В. Капніста, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди та інших і зроблено висновок про те, що в них не виокремлено проблему безпеки життєдіяльності людини з-поміж інших соціально-педагогічних проблем, а розглянуто у взаємозв'язку з іншими питаннями підготовки дитини до життя. У цьому ж дослідженні також здійснено аналіз праць українських просвітителів кінця ХІХ – початку ХХ століття: П. Грабовського, М. Коцюбинського, Л. Українки й І. Франка щодо проблем безпеки життєдіяльності людини і зазначено, що ці просвітителі приділяли значну увагу викриттю тих небезпек для життя і здоров'я молодого покоління, які мали місце в тогочасному суспільстві, щоб привернути увагу прогресивної громадськості до запобігання їм.

У кінці ХІХ – на початку ХХ століття в Україні відбулися суттєві зміни форм і характеру життєдіяльності людини, зумовлені проникненням і поширенням капіталістичних відносин та розвитком науково-технічного прогресу, який, підвищуючи соціально-економічну без-

пеку суспільства, одночасно став джерелом нових видів небезпек, тому що засоби, які використовує людина для досягнення безпечного рівня існування, часто витісняють саму мету, задля якої їх застосовують. Наукові публікації про причини і шляхи подолання аварійності й травматизму публікували в таких науково-популярних журналах, як «Записки Русского Технического Общества», «Железнодорожное дело», «Электричество», «Русская школа», «Весник психологии, криминальной антропологии и гипнотизма», «Электричество и жизнь» тощо. Зокрема, у журналі «Электричество и жизнь», який видавали в Миколаєві, понад сто років тому (у 1911 році) опубліковано майже 100 статей про тогочасні дослідження, винаходи й практичні досягнення, які мали на меті покращення умов та безпеки життєдіяльності людини: дизельні, сонячні, гідравлічні, припливні і вітряні електростанції; лінії електропередач, побутові електроприлади (пиловсмоктувачі, плити, світильники), медичне обладнання, обладнання для телеграфу і радіозв'язку, пристрої промислової й побутової автоматики, літаки і підводні човни, заходи й засоби захисту від стихійних лих, тканини для засобів індивідуального захисту тощо. На жаль, подібні матеріали в сучасних журналах не публікують через надзвичайно жорсткі вимоги законодавства з інтелектуальної власності.

Потужне промислове виробництво вимагало нових джерел ресурсів і ринків збуту. У боротьбі за сфери впливу та джерела сировини загострилися суперечності між провідними імперіалістичними державами, що призвело до Першої світової війни (1914–1918 рр.). У ній взяли участь 38 держав, чисельність військовослужбовців становила 29 млн., а кількість мобілізованих – 74 млн. У ході військових дій були застосовані нові жорстокі види озброєння: кулемети, танки, літаки, міни і перші засоби масового ураження – хімічна зброя. Людські втрати в цій війні перевищили 10 млн., поранених і контужених – понад 20 млн. Негативні наслідки війни посилювалися пандемією грипу «іспанка», що лютувала у світі в 1918–1919 роках. Наслідками тривалої війни стало створення в 1919 році першої мирної світової організації – Ліги Націй, метою якої мали стати розвиток співробітництва між народами і гарантія «миру й безпеки». На жаль, ця війна не розв'язала наявні суперечності, а лише здійснила перерозподіл ресурсів і сфер

впливу на користь переможців, залишивши ображеними переможених, що призвело до Другої світової війни (1939–1945 роки). У ній взяли участь уже 72 держави, мобілізовано 110 млн військовослужбовців [224].

Удосконалення традиційних озброєнь, використання хімічної зброї, створення і застосування ядерної зброї призвели до нечуваних втрат (55 млн людей). Ослаблення всіх учасників війни спричинило розпад колоніальної системи й утворення десятків незалежних держав. Нові реалії спричинили формальний розпуск у 1946 році Ліги Націй, тому що в 1945 році, з метою підтримання й зміцнення миру, безпеки і розвитку співробітництва між державами, створено ООН.

Зростання технічних можливостей людини посилило орієнтацію на підкорення природи. Це призвело до глобальної екологічної кризи в ХХ столітті, яка поставила під сумнів існування самої людини і створеної нею цивілізації. Настав час усвідомити потребу докорінного перегляду стосунків, що склалися в системі «людина–природа». Важливу роль у цьому відіграє вчення В. Вернадського про перехід біосфери в ноосферу.

В. Вернадський визначив ноосферу як перетворену людством біосферу Землі на засадах розуму і соціальної справедливості, тому що людство загалом стало могутньою геологічною силою [47, 48]. Йдеться про утвердження нового архетипу сприйняття природного оточення – усвідомлення природи як найважливішої цінності, що потрібна людині не лише як матеріал – сировина, а і як щось ні людиною й ніким не створене, споконвічне, нерукотворне [202], щоб долучитися до безмежності природи. Перспективи подальшого стрімкого розвитку науки поставили під сумнів існування людства взагалі. Отже, деякі конкретні результати науки, на думку В. Вернадського, мають перебувати під контролем суспільства, а вчені мають відповідати за можливі негативні наслідки свого доробку.

Передусім це стосується фізиків-ядерників, які влаштували змагання за створення атомної бомби. Вони не були впевнені, чи зупиниться ланцюгова реакція, чи не перекинеться вона на звичайну речовину, що призведе до знищення всієї планети. Незважаючи на катастрофічну небезпеку, випробування було здійснено. Цікавість ядерників

і амбіції політиків коштували людству Хіросіми, Нагасакі, Чорнобиля тощо. Надалі похапцем, не озираючись на минуле і не вдивляючись у згубні перспективи майбутнього, на догоду своїм правителям організували масове виробництво нових видів атомних, водневих, нейтронних, бактеріологічних бомб та іншої зброї. Тільки на Семіпалатинському дослідному полігоні проведено 98 повітряних і 25 наземних атомних вибухів. Тут випробувано найпотужнішу за всю історію людства водневу бомбу, творцем якої був А. Сахаров [233].

Наслідки випробування ядерної зброї жахливо трагічні. Мільйони невиліковно хворих людей стали жертвами безвідповідальності вчених. Багато творців зброї величезної руйнівної сили з часом усвідомили свою помилку і розкаялися. Проте громадянська мораль не зможе прийняти ніяких пояснень учених на своє виправдання на зразок: «воєнний паритет», «вимушені заходи» від можливої атаки супротивника тощо. «Батьків» атомної бомби, які створили цей засіб масового знищення людей, усього живого і, зрештою, природи, як не дивно, вважають геніальними вченими. Колись, після перших випробувань атомної бомби, Енріко Фермі вимовив: «Не набридайте мені з вашими докорами сумління! Урешті-решт – це чудова фізика» [232].

Отже, людина за рівнем своїх знань досягла статусу негативного чинника безпеки життєдіяльності і вже не може керуватися «нейтральними» науковими знаннями, адже вони можуть призвести людство до загибелі. І на це не можна не зважати. В. Вернадський зазначав, що ще часто доводиться чути про те, що наука не знає ні добра, ні зла – як не знає його природа. «Добро» і «зло» є також творінням ноосфери, як і все інше [48], оскільки використати можна лише те, що вже створено.

На нашу думку, становлення безпеки життєдіяльності як науки доцільно розглядати в історичному аспекті ще з періоду початку наукового, технічного і культурного розвитку людства. Нами запропоновано таку періодизацію історії становлення наукових основ безпеки життєдіяльності: I період – початок наукового, культурного і технічного розвитку людства, створення імперій (V ст. до Р. Х. – Перша світова війна); II період – тоталітаризм, розвиток і мілітаризація світової економіки, соціально-економічні конфлікти між коаліціями провідних

світових держав (Перша світова війна – Друга світова війна); III період – науково-технічна революція, «холодна війна», руйнування імперіалістичної системи (Друга світова війна – екологічні, соціальні та техногенні катастрофи кінця XX ст.); IV період – реалізація Концепції ООН про сталий людський розвиток (з кінця XX ст.).

Концепція ООН про сталий розвиток людства є основою для розв'язання низки проблем щодо безпеки людини, зокрема розвитку освіти в цій галузі. Людина і її здоров'я є найбільшою цінністю держави, яка докладає чимало зусиль для створення умов безпечної життєдіяльності всього населення України. З метою посилення уваги до проблем безпеки життя і діяльності, в Україні розроблено Концепцію освіти з напрямку «Безпека життя і діяльності людини» [127]. Ця Концепція визначила курс освіти з безпеки життя і діяльності, виходячи зі стратегії сталого людського розвитку на XXI століття, досвіду Європейської спільноти із створення децентралізованої системи освіти в сфері ризику, чинних в Україні нормативно-правових актів.

Отже, з урахуванням сучасних уявлень, безпека життєдіяльності є багатограним об'єктом розуміння й сприйняття дійсності, який потребує інтеграції різних стратегій, сфер, аспектів, форм і рівнів пізнання. Складовими цієї науки є компоненти гуманітарних (філософія, теологія, лінгвістика), природничих (математика, фізика, хімія, біологія), інженерних наук (технічне конструювання, інженерна справа, електроніка), наук про людину (медицина, психологія, ергономіка, педагогіка), наук про суспільство (соціологія, економіка, право).

Наш аналіз науково-методичної літератури [25–31, 34, 38, 39, 69, 79, 80, 88, 109, 110, 127, 136, 154, 187, 188, 212, 253, 255] та ін., дисертаційних досліджень [56, 58, 125, 196, 197, 219], програм [230], а також ретроспективний аналіз розвитку безпеки життєдіяльності дозволив визначити її як науку. У програмі підготовки фахівців у вищих навчальних закладів з дисципліни «Безпека життєдіяльності» 1995 року вперше визначено, що «*безпека життєдіяльності* – наука, що вивчає проблеми безпеки перебування людини в навколишньому середовищі під час трудової та іншої її діяльності» [196]. А в Типовій програмі нормативної дисципліни «Безпека життєдіяльності» для майбутніх учителів вищих навчальних закладів освітніх рівнів «неповна

вища освіта» та «базова вища освіта» всіх спеціальностей за 2002 рік подано вже інше визначення *безпеки життєдіяльності* як науки: «наука, що вивчає вплив на людину зовнішніх та внутрішніх факторів у всіх сферах її діяльності» [196].

За концепцією освіти з напряду «Безпека життя і діяльності» *безпекою життєдіяльності* вважається відсутність недопустимого ризику, пов'язаного з можливістю заподіяти шкоду організмові людини в будь-яких умовах її існування [127]. Автори посібника з безпеки життєдіяльності В. Бегун та І. Науменко дають два інших її визначення [31]. Перше з них акцентує увагу на тому, що це характеристика стану людини, яка відбиває збалансованість чинників ризику життю і здоров'ю людини з її можливостями запобігати дії цих чинників; друге визначення наголошує на тому, що це є сукупність безпеки навколишнього середовища, яка не шкодить людині в процесі її діяльності та здатності уникати факторів, які шкодять її здоров'ю.

Н. Герман у дисертаційному дослідженні розглядає *безпеку життєдіяльності* як сукупність умов і параметрів навколишнього середовища буття, норм споживання, праці й захисту, при яких відсутня будь-яка небезпека для життєдіяльності людини [58]. У підручнику В. Джигиря та В. Жидецького термін *безпека життєдіяльності* трактується як галузь науково-практичної діяльності, спрямована на вивчення загальних закономірностей небезпек, їхніх властивостей, наслідків впливу їх на організм людини, основ захисту здоров'я й життя людини та середовища її проживання, а також на розробку і реалізацію відповідних засобів і заходів щодо створення й підтримки здорових і безпечних умов життя й діяльності людини [69]. У цьому ж посібнику *безпеку життєдіяльності* розглядають як інтегровану дисципліну гуманітарно-технічного спрямування.

І. Миценко вважає *безпеку життєдіяльності* збалансованою взаємодією людини й середовища її соціально-культурного життя та підкреслює методологічну універсальність і світоглядний зміст цієї категорії, яка стосується не стільки політичної, економічної чи військової сфер суспільної діяльності, скільки особистого сприйняття і внутрішнього відчуття безпеки окремою людиною [154]. Ю. Чирва та О. Баб'як розглядають *безпеку життєдіяльності* як галузь знань, у

якій вивчають небезпеки, що загрожують людині в повсякденному житті та в надзвичайних ситуаціях, методи захисту від них [26].

На нашу думку, *безпеку життєдіяльності* можна визначити як науку, яка вивчає небезпеки, закономірності прояву їх та дії, що загрожують ноосфері, а також методи, засоби і правила запобігання й захисту від них, локалізації та ліквідації їхніх наслідків.

1.4 Аналіз наявної системи підготовки з безпеки життєдіяльності

Спільним наказом Міністра освіти України і начальника штабу цивільної оборони України з 1995/96 навчального року у вищих навчальних закладах було введено викладання дисциплін «Безпека життєдіяльності» і «Цивільна оборона». На вивчення дисципліни «Безпека життєдіяльності» відводилося 68 годин, підсумкова форма контролю – диференційований залік. У програмі подано розрахунок за темами й видами занять навчального часу для вивчення загальних питань та питань галузевого спрямування: загальнотехнічного, гірничого, нафти й газу, енергетичного, зв'язку, хіміко-технологічного, харчової промисловості, будівельного, гідрометеорологічного, транспорту і торгівлі. Крім того, вона не враховувала міжпредметні зв'язки, тому що не давала чіткого визначення місця дисципліни «Безпека життєдіяльності» у системі вищої освіти, оскільки, з одного боку, встановлювала, що «курс безпеки життєдіяльності ґрунтується на знаннях інженерної психології, фізіології людини, охорони праці, екології, цивільної оборони», а з іншого, – передбачала її вивчення до опанування цих дисциплін. До того ж, у програмі, затвердженій у 1995 році, були відсутні теоретичні аспекти нової дисципліни.

Упродовж 1996–1998 років Комісія з охорони праці і безпеки життєдіяльності неодноразово розглядала питання вивчення дисципліни «Безпека життєдіяльності», результатом чого стала програма нормативної дисциплін для вищих навчальних закладів «Безпека життєдіяльності», яка була затверджена Міністерством освіти України. Як справедливо вважає В. Зацарний [53], введення програми з «Безпеки життєдіяльності» [75] у навчальний процес дозволило розв'язати низ-

ку непорозумінь, які виникали під час підготовки спеціалістів згідно з попередньою програмою дисципліни «Безпека життєдіяльності» [92].

Відповідно до ст. 29 Закону України «Про освіту» навчання з безпеки життя і діяльності організовується на всіх ланках системи освіти без винятку. У 1999 році наказом МОН України запроваджено новий обов'язковий для вивчення курс «Основи безпеки життєдіяльності» у середній школі. І хоч 17 годин на рік у 5–11 класах було недостатньо, щоб навчити дітей захищатися від різних проявів небезпеки, дисципліна виконала свою місію: змінила ставлення вчителів, батьків і дітей до особистої та колективної безпеки. З метою забезпечення виконання Державної програми навчання і підвищення рівня знань громадян з питань безпеки життя і діяльності, МОН України видало наказ «Про вдосконалення навчання з охорони праці й безпеки життєдіяльності у вищих закладах освіти України» [77]. Цим наказом встановлено, що, починаючи з 1999/2000 навчального року, дисципліну «Безпека життєдіяльності» вивчають студенти всіх вищих навчальних закладів (загальний обсяг – 54 години для підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів молодшого спеціаліста і бакалавра). На думку розробників програми, вивчення дисципліни базувалося на засадах інтеграції теоретичних і практичних знань, одержаних студентами в загальноосвітніх навчальних закладах та під час вивчення загальноосвітніх дисциплін у вищих навчальних закладах, і набутому життєвому досвіді.

Метою вивчення дисципліни «Безпека життєдіяльності» згідно з навчальною програмою нормативної дисципліни (04.12.1998) для ВНЗ [75] визначено забезпечення відповідно до сучасних вимог знань майбутніх фахівців про загальні закономірності виникнення і розвитку небезпек, надзвичайних ситуацій, насамперед техногенного характеру, їхні особливості й властивості, можливий вплив на життя і здоров'я людини та формування потрібних у майбутній професійній діяльності спеціалістів умінь і навичок для запобігання небезпекам, ліквідації їх, захисту людей та навколишнього середовища.

Програмою передбачено вивчення теоретичних основ безпеки життєдіяльності та основних її категорій – *людина, небезпека, безпека, життєдіяльність, здоров'я*. Також запропоновано використовувати

поняття ризику для оцінки небезпеки, вивчати концепцію допустимого ризику і методи управління ризиками. Але ця програма передбачала тільки лекційні заняття, проведення екскурсій і самостійну роботу, що не дозволяло студентам набувати належних практичних навичок згідно з завданнями дисципліни. Адже досить проблематично без практичного досвіду навчити студентів ідентифікувати потенційні небезпеки: розпізнавати їх вид, визначати просторові і часові координати, величину та ймовірність їх прояву; розробляти заходи й застосовувати засоби захисту від дії небезпечних і шкідливих проявів. Вивчення у вищих навчальних закладах освіти на рівні підготовки бакалаврів питань безпеки продовжувала нормативна дисципліна «Основи охорони праці». Нормативні дисципліни «Охорона праці в галузі» і «Цивільна оборона» викладають для освітньо-кваліфікаційних рівнів магістр і спеціаліст.

Нові економічні й освітні реалії, у зв'язку з інтеграцією України до європейського економічного простору, вимагали вдосконалення програми викладання дисципліни «Безпека життєдіяльності». Наказом МОН України від 06.02.2002 відповідно до положень Концепції освіти з напрямку «Безпека життя і діяльності людини» затверджено Типову програму нормативної дисципліни «Безпека життєдіяльності» для студентів вищих навчальних закладів освітніх рівнів «неповна вища освіта» і «базова вища освіта» всіх спеціальностей. Укладачі програми В. Заплатинський, О. Запорожець, І. Іванова, В. Мухін, С. Осипенко, В. Применко, Т. Петухова, М. Стеблюк, В. Сидоренко, С. Сусло, К. Флоренсова і З. Яремко визначали потребу використання під час вивчення безпеки життєдіяльності досягнень і методів фундаментальних і прикладних наук, зокрема філософії, біології, фізики, валеології, хімії, психології, соціології, екології, економіки, менеджменту, правознавства, її тісний зв'язок з практичною діяльністю людини. На практиці під час викладання безпеки життєдіяльності у першому семестрі на I курсі реалізувати рекомендовані міжпредметні зв'язки не можна.

Концепцію підготовки фахівців економічних спеціальностей в Україні на той час визначали дві науково-методичні комісії, які розробили два стандарти освіти й дві освітньо-професійні програми підготовки фахівців економічних спеціальностей з вищою освітою: напряду

0501 «Економіка і підприємництво» – Київський національний економічний університет (КНЕУ) і напряму 0502 «Менеджмент» – КНТЕУ. Затверджена наказом МОН України № 642 від 08.11.2002 програма КНТЕУ, за якою здійснюється підготовка економістів у ВНТУ, повністю збігається з програмою, затвердженою МОН України в 1998 році. Затверджена наказом МОН України № 330 від 06.06.2002 освітньо-професійна програма підготовки бакалавра, спеціаліста і магістра КНЕУ застаріла і дублювала скасовану програму з безпеки життєдіяльності, затверджену ще наказом № 182/200 у 1995 році. Ця освітньо-професійна програма передбачала вивчення дисципліни «Безпека життєдіяльності» (1998 год./37кред.) у циклі гуманітарної підготовки, дисциплін «Основи охорони праці» (54 год./1 кред.) і «Цивільна оборона» (54 год./1 кред.) у циклі природничо-наукової та загальноекономічної підготовки (3996 год./74 кред.). Отже, частина навчального навантаження на вивчення цих дисциплін (162 год./3 кред.) становила 1,8 % від загального навантаження (8856 год./164 кред.). У їхньому змісті не враховано потребу реалізації як принципів гомоморфізму й наступності в їх вивченні, так і міжпредметних зв'язків (рис. 1.2).

Починаючи з 2009/2010 навчального року, усі учні у 1–9 класах вивчають дисципліну «Основи здоров'я», яка замінила «Основи безпеки життєдіяльності». Навчальними планами 10–11 класів передбачено обов'язкове вивчення цієї дисципліни, однак вона фактично перебуває в одній графі з предметами «Фізичне виховання» і «Захист Вітчизни», на вивчення всіх цих дисциплін виділено 3 години на тиждень. Учителі-практики переконані, що цього замало, щоб користь від вивчення БЖД була реальною. Аналізом стану травматизму серед вихованців, учнів, студентів під час навчально-виховного процесу за 2005–2010 роки підтверджено ці висновки. Якщо в 2008 році вдалося, нарешті, досягти незначного зниження загального рівня травматизму, то надалі він продовжив зростати і досяг у 2010 році 10591 особи. Абсолютно неприпустимими є рівні збільшення травматизму за ці роки: у Київській області – у 14, у Закарпатській, Одеській і Хмельницькій – у 5, у Вінницькій і Миколаївській – у 3 рази (додаток А).

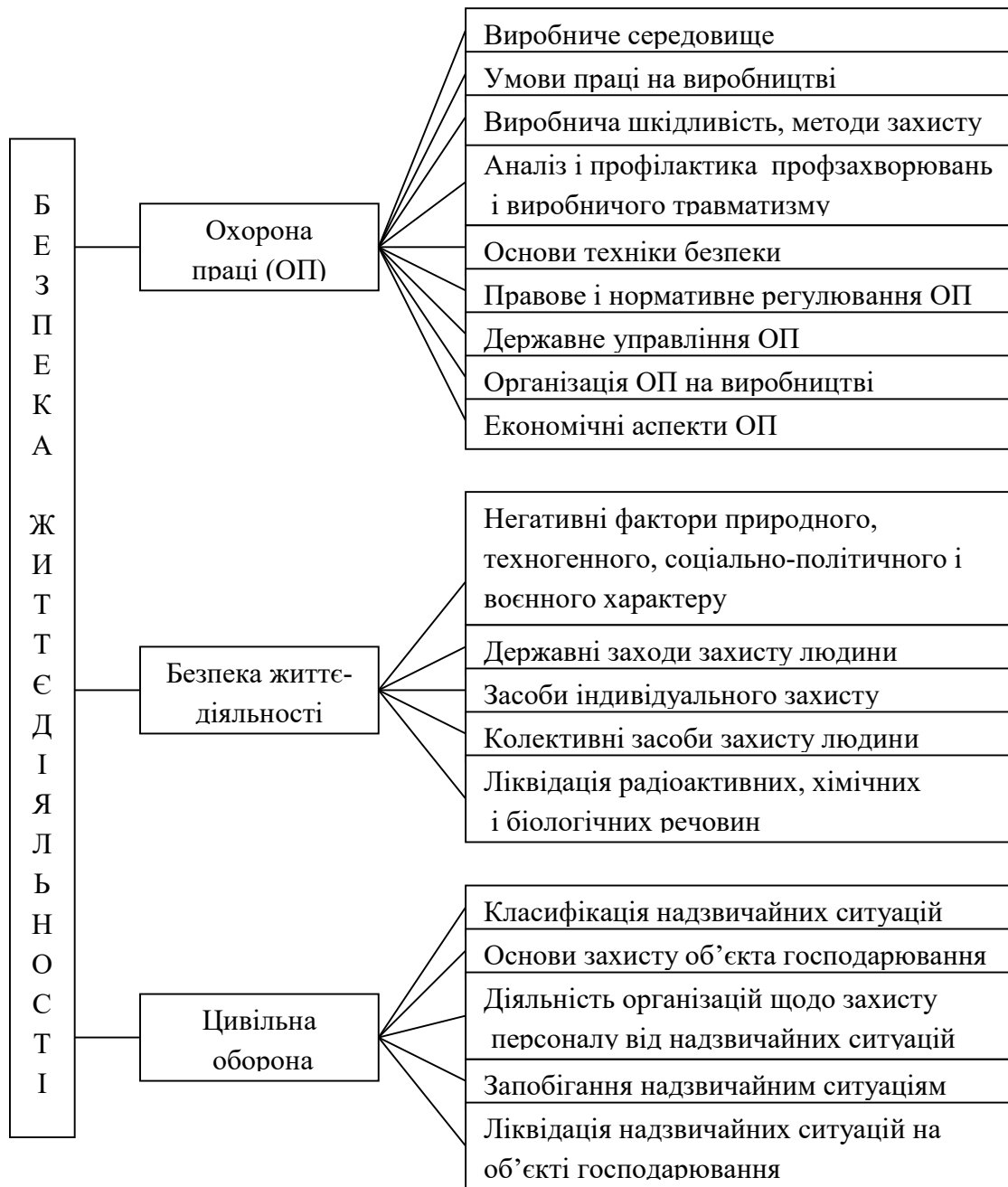

Рисунок 1.2 – Структура дисциплін циклу безпеки життєдіяльності

Американські і японські школярі та студенти по кілька годин на тиждень вивчають дисципліни циклу БЖД. В Університеті імені Джорджа Вашингтона (George Washington University) майбутні менеджери вивчають понад 9 дисциплін, пов'язаних з безпекою: з надання першої медичної допомоги людині, з питань особистої безпеки, оздоровчих технологій, протидії тероризму. Добре себе зарекомендувала спеціалі-

зація «Безпека людини», але, якщо у Росії це суто технічний напрям, то в США готують фахівців з соціальної роботи («safety of human» – безпеки людини).

Останнім часом, завдяки формальному підходу до вдосконалення організації навчальної діяльності в рамках Болонського процесу, у вищих навчальних закладах поширилася практика перетворення нормативних дисциплін «Безпека життєдіяльності», «Основи охорони праці», «Охорона праці в галузі» у «змістовні модулі» з невизначеним статусом і об'єднання їх у модульні дисципліни. Наказом МОН України № 444 від 07.06.2006 в освітньо-професійній програмі для напрямку 0501 «Економіка і підприємництво» об'єднано три дисципліни: «Охорона праці», «Безпека життєдіяльності» і «Цивільна оборона» на модульному принципі під єдиною назвою БЖД (див. рис. 1.2). Вивчення дисципліни «Охорона праці в галузі» не було взагалі передбачено. Цією освітньо-професійною програмою передбачено вивчення дисципліни «Безпека життєдіяльності» (144 год./4 кред.) у циклі гуманітарної підготовки (2160 год./60 кред.), що складає 1,7 % від загального навантаження (8640 год./240 кред.). Насправді ж у навчальному навантаженні за попередньою програмою на вивчення трьох окремих курсів виділяли 103 аудиторні години, а для вивчення курсу БЖД – лише 54 години, що майже вдвічі менше.

Фахівці з безпеки життєдіяльності відзначали суттєві недоліки модульної програми [90, 92]. БЖД викладали в першому семестрі на I курсі, коли студенти не мають не тільки достатніх професійних знань, але й знань з фізики, хімії, екології, психології, філософії, соціології, правознавства тощо, як вимагає типова програма. Цією освітньо-професійною програмою підготовки майбутніх економістів вивчення фізики взагалі не передбачено. А, як засвідчує практика майже двадцятирічного викладання БЖД, шкільних знань з фізики для більшості студентів економічних спеціальностей недостатньо для засвоєння питань виробничої санітарії, вантажопідіймальних механізмів, електробезпеки, посудин під тиском, пожежної безпеки. За відсутності відповідної бази у вищих навчальних закладах економічних спеціальностей, лабораторні роботи, передбачені програмами дисциплін «Основи охорони праці» та «Охорона праці в галузі», не виконують. Зміст

модулів не відповідає вимогам нормативних програм цих дисциплін. Другий і третій модулі практично дублюють один одного. Питання пожежної безпеки взагалі не розглядають.

Завдяки внесенню до змісту першого модуля цієї програми розділу «Економічні аспекти охорони праці», не передбаченого програмою нормативної дисципліни, студенти, на думку укладачів програми, мають змогу відповідно до сучасних вимог, ознайомитися з методологією ризик-менеджменту під час створення безпечних умов праці на виробництві. Але викладання питань охорони праці передбачено в циклі дисциплін гуманітарної підготовки в першому семестрі на I курсі, коли студенти не мають уявлення не тільки про організацію виробництва та ризикологію, але й про майбутню професію взагалі. Тому в економіку приходять фахівці з вищою освітою, які не мають відповідних професійних компетенцій, знань, умінь і навичок з питань безпеки життєдіяльності, охорони праці та цивільного захисту. А це – загроза вже для національної безпеки [90]. Подальше нехтування проблемами формування в майбутніх фахівців відповідальності за особисту і колективну безпеку привело до затвердження МОН України наказу № 642 від 09.07.2009 для всіх спеціальностей, у якому передбачено вивчення дисципліни «Безпека життєдіяльності (безпека життєдіяльності, основи охорони праці)» в обсязі 2 кредитів ECTS.

Для виправлення ситуації Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та в справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи і Державний комітет України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду спільним наказом з МОН України «Про організацію та вдосконалення навчання з питань охорони праці, безпеки життєдіяльності та цивільного захисту у вищих навчальних закладах України» № 969/922/216 від 21.10.2010 визначили необхідність розробки нової редакції типових програм навчальних дисциплін «Безпека життєдіяльності», «Основи охорони праці», «Охорона праці в галузі» і «Цивільний захист».

Метою вивчення дисципліни «Безпека життєдіяльності» є набуття студентами компетенцій, знань, умінь і навичок для здійснення професійної діяльності за спеціальністю з урахуванням ризику виникнення техногенних аварій і природних небезпек, які можуть спричинити

надзвичайні ситуації та привести до несприятливих наслідків на об'єктах господарювання, а також формування в студентів відповідальності за особисту й колективну безпеку. Засвоївши цю дисципліну, студенти мають оволодіти загальнокультурними і професійними компетенціями з безпеки життєдіяльності за відповідними напрямами підготовки [230].

За програмою нормативної дисципліни «Основи охорони праці», мета її вивчення полягає в набутті студентами знань, умінь і здатностей (компетенцій) для здійснення професійної діяльності шляхом забезпечення оптимального управління охороною праці на підприємствах (об'єктах господарської, економічної і науково-освітньої діяльності), формування в студентів відповідальності за особисту і колективну безпеку й усвідомлення потреби обов'язково виконувати в повному обсязі всі заходи щодо гарантування безпеки праці на робочих місцях. Після вивчення дисципліни «Основи охорони праці» молодші спеціалісти, бакалаври мають бути здатними до розв'язання професійних завдань діяльності, пов'язаних з забезпеченням життя, здоров'я і працездатності під час роботи, і оволодіти основними загальнокультурними та професійними компетенціями з охорони праці [230]: здатність до ефективного використання положень нормативно-правових документів у своїй діяльності; володіння основними методами збереження здоров'я і працездатності виробничого персоналу; проведення заходів з профілактики виробничого травматизму та професійної захворюваності; здатність до організації діяльності в складі первинного виробничого колективу з обов'язковим урахуванням вимог охорони праці, проведення навчання і перевірки знань з питань охорони праці тощо.

Метою вивчення дисципліни «Охорона праці в галузі» є формування в майбутніх фахівців умінь і компетенцій для забезпечення ефективного управління охороною праці та поліпшення умов праці з урахуванням досягнень науково-технічного прогресу й міжнародного досвіду, а також усвідомлення нерозривної єдності успішної професійної діяльності з обов'язковим дотриманням усіх вимог безпеки праці в конкретній галузі. Вивчення дисципліни передбачає забезпечення гарантії збереження здоров'я і працездатності працівників у виробничих умовах конкретної галузі господарювання через ефективне

управління охороною праці та формування відповідальності за колективну і власну безпеку.

Засвоївши програму навчальної дисципліни «Охорона праці в галузі» фахівці мають бути здатними виконувати професійні завдання з урахуванням вимог охорони праці і володіти такими основними професійними компетенціями з охорони праці [230]: впровадження організаційних і технічних заходів з метою поліпшення безпеки праці; здатність і готовність до врахування положень законодавчих і нормативно-правових актів з охорони праці під час виконання виробничих та управлінських функцій; управління діями щодо запобігання виникненню нещасних випадків, професійних захворювань й аварій на виробництві; впровадження ефективного розподілу функцій, обов'язків і повноважень з охорони праці у виробничому колективі; розробка методичного забезпечення і проведення навчання й перевірки знань з питань охорони праці; надання допомоги та консультації працівників з практичних питань безпеки праці; готовність контролювати виконання вимог охорони праці в організації.

Реалізації принципу безперервності навчання шкодить неузгодженість програм для підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації за робітничими професіями в професійно-технічних навчальних закладах, підготовки бакалаврів і магістрів у вищих навчальних закладах та навчання й підвищення кваліфікації працівників, адже всі працівники під час влаштування на роботу і в процесі роботи мають за рахунок роботодавця проходити інструктаж, навчання з питань охорони праці, з надання першої медичної допомоги потерпілим від нещасних випадків і правил поведінки в разі виникнення аварії.

Працівники, зайняті на роботах з підвищеною небезпекою або там, де є потреба у професійному доборі, мають щороку за рахунок роботодавця проходити спеціальне навчання і перевірку знань з відповідних нормативно-правових актів з охорони праці. Посадові особи, діяльність яких пов'язана з організацією безпечного ведення робіт, під час зарахування на посаду і періодично (один раз в три роки) проходять навчання, а також перевірку знань з питань охорони праці за участю профспілок [86].

Забезпечення належної підготовки кваліфікованих робітників з питань охорони праці в професійно-технічних навчальних закладах

здійснюється в рамках державних стандартів професійно-технічної освіти з конкретних професій, розроблених відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державного стандарту професійно-технічної освіти» № 1135 від 17.08.2002. Зміст й обсяг навчання з питань охорони праці для підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації за робітничими професіями в професійно-технічних навчальних закладах визначено Типовою навчальною програмою з дисципліни «Охорона праці», затвердженої МОН України за узгодженням зі спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з нагляду за охороною праці. Типова навчальна програма для професійно-технічного навчання робітників передбачає вивчення таких тем: правові й організаційні основи охорони праці; охорона праці в галузі; основи пожежної безпеки; основи електробезпеки; основи гігієни праці та виробничої санітарії, медичні огляди; надання першої допомоги потерпілим від нещасних випадків.

Навчання учнів, студентів, курсантів, слухачів з питань охорони праці, безпеки життєдіяльності проводиться як традиційними методами, так і з використанням сучасних форм його організації – дистанційного, модульного, екстернатного за допомогою технічних засобів навчання (комп'ютерних, аудіовізуальних). Під час практичної підготовки на підприємствах, в організаціях на студентів поширюється законодавство з охорони праці в такому ж порядку, як і на працівників.

Передбачені Законом України «Про охорону праці» під час влаштування на роботу й періодичне (один раз в три роки) навчання і перевірку знань з питань безпеки життєдіяльності педагогічних працівників проводять відповідно до Типового положення та навчального плану і програми навчання працівників закладів, установ, організацій і підприємств системи освіти з курсу «Безпека життєдіяльності», затвердженого Центральним інститутом післядипломної педагогічної освіти Академії педагогічних наук України, а з охорони праці – відповідно до «Положення про порядок проведення навчання і перевірки знань з питань охорони праці в закладах, установах, організаціях, підприємствах, підпорядкованих МОН України», яке розроблено згідно з «Типовим положенням про порядок проведення навчання і перевірки знань з питань охорони праці», затвердженим наказом Державного

комітету України з нагляду за охороною праці № 15 від 26.01.2005.

Програма передбачає вивчення таких тем: законодавство України про охорону праці, основні положення законів України «Про охорону праці», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» і взаємозв'язок з іншими законами України, законодавство України про працю; організація роботи з охорони праці; вибухонебезпека виробництва і вибухозахист; пожежна безпека; електробезпека; гігієна праці, медичні огляди, профілактика професійних отруень і захворювань; надання першої допомоги потерпілим у разі нещасного випадку; управління роботами з профілактики та ліквідації наслідків аварій; безпека праці в галузі.

Програма навчання з питань охорони праці посадових осіб коректно доповнює програму підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації за робітничими професіями в професійно-технічних навчальних закладах двома темами. Подібну відповідність ми мали б бачити і в програмах нормативних дисциплін «Безпека життєдіяльності», «Основи охорони праці» і «Охорона праці в галузі», тому що навчання майбутніх посадових осіб з охорони праці, як правило, здійснюється у вищих навчальних закладах.